

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ҚИШЛОҚ ВА СУВ
ХЎЖАЛИГИ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ АГРАР УНИВЕРСИТЕТИ**

“ЗООТЕХНИЯ” кафедраси

**Бакалавриат 5410600-“ЗООТЕХНИЯ” (тармоқлар бўйича)
йўналиши 4-94 гуруҳ талабаси**

Қамбаров У

БИТИРУВ МАЛАКАВИЙ ИШИ

**Мавзу: “Республикамызда режалаштирилган қорамол зотларининг
гўштдорлик хусусияти” (Рефератив)**

Илмий рахбар:
қ.х.ф.н., доцент

Ғ.Б. Амантурдиев

“Иш кўриб чиқилди ва ҳимояга қўйилди”

Зоотехния кафедраси мудири,
доцент _____
Ғ.Б. Амантурдиев.
2014 й «_____» _____

Зоотехния факультети декани,
доцент _____ У.Ш. Балласов.
2014 й «_____» _____

Тошкент – 2014

МУНДАРИЖА

КИРИШ	2
1. АДАБИЁТЛАР ШАРҲИ	4
2. АСОСИЙ ҚИСМ	19
2.1. Тажриба шароити, услуби ва хўжалик тарихи	19
3. ТАЖРИБА НАТИЖАЛАРИНИНГ ТАҲЛИЛИ	23
4. ИҚТИСОДИЙ САМАРАДОРЛИГИ	53
5. ЭКОЛОГИК МУАММОЛАР, ҲАЁТ ФАОЛИЯТИ ВА ТЕХНИКА ХАВФСИЗЛИГИ МАСАЛАЛАРИ	54
ХУЛОСА ВА ТАКЛИФЛАР	60
ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ	62
ИНТЕРНЕТ МАЪЛУМОТЛАРИ	67

КИРИШ

Кейинги йилларда Мамлакатимизда чорвачиликни ривожлантиришга катта эътибор қаратилмоқда. Истиқлолнинг дастлабки йилларидан бошлаб соҳанинг ҳуқуқий асосларини яратишга киришилди. Бунга мисол қилиб ўтган йиллар давомида қабул қилинган Давлат қонунлари, Президент қарорлари, рисоалари, ва Республика Вазирлар маҳкамасининг қарорларини келтириш мумкин.

Мамлакатимизда чорвачилик соҳасини ислоҳ қилиш ва унинг озука базасини мустаҳкамлаш борасида юритилаётган оқилона ва барқарор сиёсат натижасида чорва моллари бош сони йилдан – йилга кўпаймоқда, салмоқли даражада ютуқларга эришилмоқда. Масалан, 2012 йилнинг 1 апрелигача бўлган статистик маълумотларга кўра қорамоллар бош сони 2010 йилнинг шу даврига нисбатан 106,3 фоизга, шу жумладан сигирлар бош сони 105,6 фоизга етказилган. Шунингдек гўшт ишлаб чиқариш 6,3 фоизга, жами 297,1 минг тоннага ўсган. 2012 йил 1 январ ҳолати бўйича бу кўрсаткичлар янада юқори даражада бўлган.

Маълумки, юртимизда чорвачиликнинг бош тармоғи бу қорамолчилик ҳисобланади. Чунки истеъмолдаги сутнинг деярли барчаси қорамоллардан олинса, истеъмолдаги гўштни 70 фоизига яқини айнан қорамолчиликдан олинади. Бошқача қилиб айтганда, Ўзбекистоннинг истеъмол бозоридаги гўшт балансида қорамол гўшти биринчи ўринда туради. Ваҳоланки қорамол гўшти бутун дунёда чўчқа ва парранда гўшtidан кейин учинчи ўринни эгаллайди.

Шуни қайд қилиш лозимки республикаимизнинг турли тоифадаги хўжаликларида қорамоллар бош сонини ошиши ҳар йили ўртача 5-7 фоизни, сут ишлаб чиқаришнинг ўсиши 20 – 25 фоизни ва гўшт маҳсулотини ишлаб чиқариш эса 15 - 20 фоизга ошиб келмоқда.

Ўзбекистонда урчитиладиган режали зотларни 4-5 ғоизини махсус ғўшт йўналишидаги зотлар ташкил қилади ҳолос. Уларнинг ҳам соғ ҳолда

урчитиш аҳволи талаб даражасида эмас, шунинг учун ҳам қорамол гўшти асосан сут йўналишидаги зотлардан ва уларни ўзаро чатиштириш натижасида олинган ҳар хил генотипли чатишма авлодларидан олинади.

Республикамизда чорвачиликни ривожлантириш масалалари бўйича махсус Давлат дастури, Вазирлар маҳкамасининг бир нечта баёнлари қабул қилинган. Биргина 2010 йилда “Насл хизмат” корхоналари томонидан 471 та суъний уруғлантириш пунктлари ташкил этилганлигининг ўзи, ҳукуматимиз томонидан насли чорва яратиш ва шу асосида аҳолининг сут ва гўшт маҳсулотларига бўлган талабини тўлиқ қондириш, ички истеъмол бозорини сифатли чорвачилик маҳсулотлари билан тўлдириш, маҳсулотлар таннархини арзонлаштириш борасида нархларни барқарорлаштиришга қаратилган ишлар жадал олиб борилаётганлигидан дарак беради .

Мавзунинг долзарблиги. Республикамиз иқтисодий ислохотларни самарали амалга оширишда чорвачиликнинг муҳим тармоғи қорамолчилиқни хусусийлаштириш, уни ҳақиқий мулк эгаларига топшириш асосида ривожлантириш билан бир қаторда аҳоли эҳтиёжини арзон ва сифатли мол гўшти билан тўлақонли таъминлашда гўштдор қорамолчиликка ихтисослаштирилган хўжаликларда гўшт учун қўш маҳсулдор қорамол зотларини етиштириш ва ривожлантиришни тизимли равишда йўлга қўйиш, Республикамизда режалаштирилган қорамол зотларининг гўштдорлик хусусиятини ўрганиш бугунги куннинг долзарб масаласи бўлиб қолмоқда. Чунки, аҳоли сони ошиб бориши билан биргаликда унинг чорва, асосан қорамолчилик маҳсулотларига бўлган талаби ортиб бораверади.

Мавзунинг мақсади ва вазифалари. Юқорида кўзда тутилган долзарб муаммони ҳал этишда қуйидаги мақсад ва вазифалар белгиланган. Маҳаллий қорамол зотларини гўштдор швиц қорамол зотлари билан чатиштириб, юқори маҳсулдор подалар яратиш

усулларини ишлаб чиқиш асосий вазифалардан бири ҳисобланади. Гўштор швиц зотли қорамоллар сонини кўпайтириб аҳолини сифатли ва арзон мол гўшти билан таъминлаш. Гўштор қорамолчиликнинг янги минтақаларини ташкил этиб, чет – эл қорамолчилик технологияларидан фойдаланишдан иборат. Мамлакатимиздаги қора – ола ва қизил чўл зотли қорамолларга ихтисослашган хўжаликларда пода тузилишида чорвачилик маҳсулотларни кўпайтиришга, асосан моллар сифатини яхшилаш ҳамда озиқлантириш меъёрини ва рацион қийматини ошириш, молларни сақлаш ва яхшилаш жараёни натижасида амалга оширилади.

1. АДАБИЁТЛАР ШАРХИ

Маълумки, бутун дунёда қишлоқ хўжалик тармоғи аҳолини озиқ-овқат муаммосини ҳал қилишда муҳим ўрин тутди. Чунки истеъмолдаги барча маҳсулотлар айнан қишлоқ хўжалигидан олинади. Шунинг учун лозимки қишлоқ хўжалигининг ажралмас қисми ва асосий соҳаси бу чорвачилик ҳисобланади.

Инсон организми учун муҳим бўлган оксил айнан чорвачилик маҳсулотларидан олинади ва ўсимликлар дунёсидан олинadиган оксилдан анча устун туради, чунки чорвачилик маҳсулотларининг таркибида алмаштириб бўлмайдиган аминокислоталар етарлича сақланади. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Истиқлолга эришган куниданоқ халқ хўжалигининг барча тармоқларида шу жумладан, чорвачилик соҳасида ҳам кенг қамровли иқтисодий ислохотларни ўтказди ва ҳозиргача бу жараён давом этиб келмоқда.

Шунинг алоҳида таъкидлаш лозимки, Мамлакатда аграр соҳани ривожлантириш борасида тўғри олиб бориладиган сиёсат туфайли Мустақиллик йилларида барча турдаги ҳайвонлар бош сони йилдан – йилга кўпайиб, уларнинг маҳсулдорлиги ошиб бормоқда. Бунинг асосий сабаби чорва моллари билан олиб бориладиган наслчилик ишларини, озиқлантириш ва асраш технологиясининг такомиллашганлигидир.

Лекин, шунинг қайт қилиш лозимки ишлаб чиқариладиган чорвачилик маҳсулотлари аҳоли эҳтиёжи даражасидан анча паст, бир вақтнинг ўзида ҳайвонларнинг маҳсулдорлиги бўйича генетик потенциалидан фойдаланиш эса 55 - 60 фоиз атрофида бўлиб келмоқда. Бу эса барча турга мансуб бўлган ҳайвонларнинг маҳсулдорлигини ошириш имконияти мавжуд эканлигини кўрсатади.

Сут йўналишидаги қорамол зотлари орасида ўзининг салмоғи ва сизирларининг сут маҳсулдорлиги билан қора-ола зот биринчи ўринда туради. Ушбу зотни гўшт маҳсулдорлиги ва умуман хўжалик фойдали

белгиларини А. Храпковский (1985), Э.Карчевский (1985), З.Туракулов (1985), П.Собиров (1990), Ю.Файзуллаев (1993), А.Кахаров (1994), Р.У.Валиев (1996), У.Н.Носиров (2001, 2007, 2009) З. Тўракулов ва бошқалар (1999, 2002) ўрганишган. Лекин, бу иш ҳозирги кунгача давом этиб келмоқда. Қуйида қора-ола ва уни ҳар – хил генотипли чатишма авлодларини гўшт маҳсулдорлиги таҳлил қилинади.

Юртимизда аграр секторнинг чорвачилик соҳасида бозор муносабатларини қарор топтириш борасида изчиллик билан амалга оширилаётган иқтисодий ислохатлар натижасида бозор муносабатларига асосланган янги тизим шаклланаётгани хўжалик юритиш ва ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг иқтисодий ташкилий ва ҳуқуқий шарт шароитларини тубдан ўзгартириб, провардида мулкчиликнинг турли шаклдаги чорвачилик хўжаликларини рақобатчилик асосида фаолият олиб бориши таъминланиши такидланади.

Тадбирда эришилган ютуқлар қатори соҳадаги ўз ечимини тўла топмаган айрим муаммолар, хусусан мамлакатимиз қонунчилигида чорвачиликка оид ҳуқуқий меъёрлар доирасида айрим бўшлиқлар мавжудлиги ҳақида фикрлар билдирган. Хусусан чорвачилик юритишнинг экстенсив ва интенсив технологияларини қўллаш ҳақидаги ҳуқуқий меъёрлар, суғориладиган ва лалими ерларда чорвачилик юритишнинг ўзига хос хусусиятларини қонунчиликнинг очилмаган қирралари сифатида этроф этилди.

Мамлакат қишлоқ хўжалигида амалга оширилаётган таркибий ўзгаришлар натижасида янги ҳуқуқий муносабатлар вужудга келди. Айни пайтда чорвачилик, фермер хўжаликлари, деҳқон ва томорқа хўжаликлари орасидаги муносабатлар, уларга доир солиқ сиёсати, шунингдек чорвачилик хўжаликлари озуқа баъзасини ташкил этиш, чорвачиликни саноат асосида юритиш, чорва фермаларини барпо этишда уларнинг зоогигиеник ва экологик параметрларини, деҳқон ва томорқа

хўжаликларида чорвачиликни юритишнинг ўзига хос хусусиятлари, турли шаклдаги чорва хўжаликлари орасида кооперация масалалари, чорва маҳсулотларини тайёрлаш ва қайта ишлашни ташкил этиш борасида ҳам бўшлиқлар мавжудлигига эътибор қаратилди. Жумладан соҳа ривожланишида муҳим ўрин тутувчи чорва озуқа баъзасини ташкил этиш борасида озуқабоп экинлар етиштирувчи, таёрловчи, уларни қайта ишловчи корхоналар мақоми амалдаги қонунчиликда аниқ белгиланиши кераклиги тўғрисидаги таклифлар атрофлича ўрганилди. Шу билан бирга, бошқа йўналишга ихтисослашган фермер хўжаликларида ҳам чорвачилик юритишнинг ҳуқуқий асосларини яратиш, аҳолининг чорва маҳсулотларига бўлган эҳтиёжини тўлароқ қондиришга имкон яратилиши ҳақида мулоҳазалар билдирилди.

В.Сарапин ва бошқалар (2006), қора - ола зотига мансуб сигирларни голштин билан чатиштири олинган голштин зоти бўйича генотипи турлича бўлган аниғироғи I – гуруҳ ҳайвонларда 37,5 фоиз; II - гуруҳда 37,5 дан 62,5 фоизгача ва III - гуруҳда эса 62,5 % дан юқори бўлган буқачаларни ҳамда айнан шундай генотипга эга бўлган катта ёшдаги сигирларнинг гўшт маҳсулдорлигини ўрганишган.

Махсус ташкил қилинган илмий - ишлаб чиқариш тажрибасида шу нарса кузатилганки, барча гуруҳлардаги ҳайвонларнинг ўсиш ва ривожланиш кўрсаткичи юқори бўлган, айрим индивидлар бир кунда 1000 граммгача қўшимча тирик вазнга эришган, бир вақтнинг ўзида бу кўрсаткич айрим индивидларда 700 - 800 граммни ташкил қилган. Тана ўлчамлари ва олинган тана ўлчамлари асосида ҳисобланган тана тузилиш индекслари бўйича ҳам ишонарли даражада гуруҳлараро фарқ аниқланган бўлиб, бунда чатишма буқачалар ижобий томонга ажралиб туришган.

18 ойликда ўтказилган назорат сўйимида: I – гуруҳ ҳайвонларда нимталанмаган гўштнинг оғирлиги 194,2 кг, иккинчи гуруҳда 102,4 кг, учинчи гуруҳда 104,9 кг бўлганлигини кўрсатади. Фарқ охирги гуруҳ

фойдасига тегишли равишда 8,2 кг ёки 4,4 фоиз ва 10,7 кг ёки 5,8 фоизни ташкил қилган. Аммо бу кўрсаткич бўйича II - гуруҳдаги катта ёшдаги сигирлар аксинча ўз тенгқурларидан I ва III гуруҳдан мутаносиб равишда 29,4 кг ёки 10,4 фоиз ва 30,7 кг ёки 10,9 фоиз устунликка эришган. Лаҳм гўшт салмоғи бўйича ҳам букачалардан I- гуруҳ (155,2 кг) ва сигирлардан эса II – гуруҳ (145,0 кг) юқори кўрсаткичларга эришган. Аниқланган фарқ статистик жихатдан ўта ишончли даражададир.

Ўтган вақт ичида олиб борилган иқтисодий ислохатлар натижасида ер ислохати ва сувдан фойдаланиш бўйича туб ўзгаришлар рўй берди. Молия қридит ва солиқ соҳасида ҳам қатор ишлар амалга оширилиб, нарх-наво масаласида нисбий барқарорликка эришилди. 2010 йил натижаларига кўра мамлакатда ишлаб чиқариладиган ялпи ички маҳсулотнинг бешдан бир қисми қишлоқ хўжалиги соҳасида яратилмоқда.

Соҳанинг, аҳолини озиқ-овқат маҳсулотлари, саноатни хом ашё билан таъминлашдаги аҳамияти тобора ўсиб бормоқда.

Қишлоқ хўжалиги истеъмол бозоридаги барча турдаги озиқ-овқат маҳсулотларининг 90 фоизга яқини аграр сектор тармоқларида тайёрланади. Шу жихатдан қишлоқ хўжалигининг мамлакат иқтисодиётидаги ўрни ҳамда аҳамияти “Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги йили”, “2009 – 2012 йилларга мўлжаллаб қабул қилинган инқирозга қарши чоралар” ва “2010 йилда иш ўринлари барпо этиш ва аҳоли бандлигини таъминлаш” каби қатор Давлат дастурлари қишлоқ хўжалигида амалга оширилаётган кенг қамровли ислохатлар изчиллиги ҳамда самарали натижалари таъминланиши борасида муҳим аҳамият касб этаётганлиги, вазирлар ўз фаолиятида Ўзбекистон Республикасининг конституцияси ва қонунлари, Олий – мажлис қарорлари ва бошқа ҳужжатлари, Президент фармонлари ва фармойишлари, Вазирлар МАҳкамаси қарорлари ва фармойишлари ҳамда бошқа қонун ҳужжатларига, шунингдек “Ўзбекистон Республикаси қишлоқ ва сув

хўжалиги Вазирлиги тўғрисида низом” га амал қилиши, мамлакатда аграр соҳага оид Давлат дастурлари ижроси эса низомда расмий белгилаб кўйилган.

Қишлоқ, сув ва ўрмон хўжалиги соҳасидаги ишларни мувофиқлаштириш борасидаги вазифа ва функциялар асосида бевосита ёки вазирлик тасаруфидаги Республика ва ҳудудий органлар орқали амалга оширилишини қайт этди.

2011 йилда мамлакатда аҳоли бандлигини таъминлаш ва янги иш ўринлари яратиш Дастурида белгиланганидек ва 2011 йил “Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик йили” деб эълон қилинганлиги муносабати билан қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, янги технологияларни жорий этиш, қишлоқ хўжалигида меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш натижасида соҳада банд бўлган ортиқча иш кучини бошқа тормоқларга жалб қилиш имкониятларини кенгайтириш кўзда тутилганлиги ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириб боришни муҳим омили эканлигини таъкидлайди.

Бунда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш соҳасига хизмат қилувчи тормоқларни ривожлантириш, кичик қайта ишлаш корхоналари, бизнес ва тадбиркорлик, касаначиликни ривожлантириш орқали қўшимча иш ўринларини яратиш устивор равишда амалга оширилаётганлиг эътироф этилди.

Қишлоқ хўжалиги тармоғини малакали мутахассислар билан таъминлаш, соҳада мутахассислар малакасини ошириш, қайта тайёрлаш тадбирларини мунтазам равишда амалга ошириб бориш масалаларига алоҳида тўхталиб ўтилди.

В.М.Иванов (1989, 2005) қизил чўл ва қора-ола зотларига мансуб буқачаларни айрим маҳсулдорлик кўрсаткичларини, ушбу зот сигирларини голштин буқаси билан чатиштириш натижасида олинган чатишма ҳайвонларнинг кўрсаткичи билан таққослаб ўрганган. 424 кунлик

сўқимлашдан кейин соф зотли букачаларни тирик вазни 422 кг бўлган. Бу кўрсаткич чатишма хайвонларда 443 кг ни ташкил қилган, фарқ 21,0 кг ёки 5,0 фоиз. Нимталанмаган гўшт миқдори бўйича фарқ чатишма букачалар фойдасига 18,6 кг ёки 8,6 фоиздир. Сўйим чиқими, шунга мос равишда 55,1 ва 57,5 % бўлган. Муаллиф, олинган натижалар асосида бир - бирига яқин бўлган сутбоп қорамол зотларини ўзаро чатиштириш натижасида олинган авлодларда оз бўлсада гетрозис ходисаси намоён бўлган деган хулосага келган.

Ҳақиқатдан ҳам, ушбу тажриба яна бир бор қора-ола зотли қорамоллар нафақат ўзининг сут маҳсулдорлиги билан, балки гўшт маҳсулдорлиги билан ҳам кўпгина сут йўналишидаги зотлардан устун эканлигини кўрсатган.

Бундан ташқари қора-ола зоти ўзида мужассамлашган миқдор ва сифат белгилшарини авлоддан авлодга ўтказиш ҳам яхши хусусиятга эга эканлигини намоён этди. Истемол қилган озиқасини маҳсулот бирлиги билан қоплаш қобилияти ҳам талаб даражасидадир.

Юртимиздаги аграр соҳанинг чорвачилик, паррандачилик ва асаларичилик тармоқларида ҳам бозор муносабатларини қарор топтиришга қаратилган иқтисодий ислохатлар изчиллик билан амалга ошириб келинмоқда. Айни пайтда, соҳадаги ҳали қўлланилмаётган омилларни ишга тушириш ҳам долзарб масалаларга айланган. Жумладан, аҳоли, шахсий ёрдамчи ва деҳқон хўжаликларида озуқабоп экинлар етиштириш ва тайёрлаш тизимини яратиш, улар қаромоғидаги чорвага озуқа етиштириб бериш каби масалалар бугунги кунда ўз ечимини кутмоқда.

Қишлоқ хўжалиги ерларида тупроқ унимдорлигини аниқлаш ва ошириб боришга қаратилган давлат сиёсатини янада такомиллаштириш, мутасадди ташкилатларнинг маъсулиятини ошириш тупроқлар ҳолати мониторингини мунтазам ошириш, тупроқ унимдорлигини ошириб боришни рағбатлантириш, улардан оқилоно фойдаланишга қаратилган

республика ва ҳудудий дасурларни амалга оширишга давлат ҳокимияти органлари ва авзалликларига оид ҳуқуқий меёрларини мустаҳкамлаб қўйиш масалаларини қўймоқда.

Қишлоқ хўжалиги субъектлари моқомини белгилаш ва ишлаб чиқариш ихтисослашуви ҳамда асосий экинлар бўйича турланишнинг ҳуқуқий меёрлари ишлаб чиқилиши орқали ишлаб чиқаришга инновацияларни жадал тадбиқ этиш ҳам замон талаби даражасидаги муҳим масалаларга ойдинлик киритилиши зарур.

Бугунги кунда ҳам фермер хўжаликларининг самарали фаолият юритилишининг ҳуқуқий асосларини мустаҳкамлаш мақсадида фермер хўжаликларининг ҳуқуқ ва мажбуриятларини янада кенгайтиришга ҳамда уларнинг моддий-техник базасини кучайтириш, ишлаб чиқариш инфратузилмаларини ташкил этишга қаратилган қонунчилик асосларини яратиш ва уларни ҳаётга тадбиқ этиш талаб этилади.

Мамлакат қишлоқ хўжалигида ислохатларни изчил чуқурлаштириш мамлакатда озиқ – овқат барқарорлигини таъминлаш, аҳоли эҳтиёжларини янада тўлароқ қондириш, саъноатни хом ашё билан узликсиз таъминлаб бориш, қишлоқда турмуш фаровонлигини ошириш ва янги иш ўринларини яратиш, фермерлик ҳаракатини янада қўллаб-қуватлаш, унинг моддий – техник базасини мустаҳкамлаш, ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилмаларини ташкил этиш, қишлоқда шакилланаётган янги мулкӣ муносабатлар, ўрта синф – мулкдорлар, тадбиркорлар, ишбилармонлар ва фермерлар манфаатларини ишончли ҳимоя қилишни таъминлашга қаратилган.

Юртбошимиз томонидан билдирилган “Фермер боё бўлса – мамлакат обод бўлади” деган ибора аграр соҳа, унинг асосий ва етакчи кучига айланган фермер хўжаликлари мамлакат иқтисодиётини юксалтиришдаги нақадар муҳим ўринга эга эканлигидан далолат беради.

А.Б.Коракулов (1996), қора-ола (I гуруҳ), қора-ола х голштин (II гуруҳ) чатишма хайвонларини ўсиш, ривожланиш, экстерьер хусусиятлари ва гўшт маҳсулдорлигини Тожикистон Республикасининг шароитида таққослаб ўрганган. Тажрибадаги буқачаларнинг асраш ва озиклантириш шароити бир хил бўлган. Олинган натижалар шуни кўрсатганки, ҳар иккала гуруҳ хайвонларининг мутлоқ ва нисбий ўсиши ҳам юқори даражада бўлган, яъни дуркун ўсишган. Лекин, қора-олага қараганда уларнинг сигирларини голштин зотининг буқалари билан чатиштириш натижасида олинган биринчи бўғин авлодлари анча устунликка эришган. Хусусан 21 ойликда соф зотли қора-ола буқачаларининг ўртача тирик вазни 479,8 кг ни ташкил қилган бўлган, бу кўрсаткич бўйича ўз тенгқурлари соф зотли қора-ола буқачаларини 4,5 кг ёки, 0,9 фоиз орқада қолдиришган.

Буқачаларнинг бир кунлик ўсиши, нисбий ўсиши ва ўсиш коэффициенти бўйича ҳам ишонарли даражада гуруҳлараро фарқ аниқланган. Тана тузилиши сут йўналишидаги зотнинг тана тузилишига хос бўлган. Уларнинг кўкрак қафаси, кўкрак эни, улардан олдинги қисми пропорционал ривожланган бўлган. Хайвонларни гўшт маҳсулдорлигини аниқлаш учун 15, 18, 21 ва 24 ойликда назорат сўйими ўтказилиб, ҳар бир ўсиш ойида ҳар гуруҳдан ўртача 5 бошдан хайвон сўйилган ва сўйим кўрсаткичлари аниқланган. Гўшт маҳсулдорлигини баҳоланганда гўштнинг оғирлиги муҳим ҳисобланади. Бу тажрибада II гуруҳ хайвонларнинг гўшт оғирлиги, I гуруҳдаги тенгқурларига нисбатан 8 - 17 фоизга юқори бўлган.

А.Саматов (1999, 2004), Тожикистон Республикасининг шимолий худуди шароитида қора-ола зотли сигирларни голштин билан чатиштириш натижасида олинган ҳар хил зотдорликдаги чатишма хайвонларни ўсиш ва ривожланиш, клиник статусини, гўшт

махсулдорлигини ва гўштининг сифати каби кўрсаткичларини таққослаб ўрганган.

Муаллифнинг олинган рақамий маълумотлар асосида таъкидлашicha, чатишма ҳайвонларда, голштин қон улуши даражаси ошган сари ўсиш ва ривожланиш, жараёни жадал кечган. Истеъмол қилган ем-хашакни маҳсулот бирлиги билан қоплаш хусусияти эса яхшиланган, яъни кам озуқа истеъмол қилиб кўп маҳсулот беришган. Хусусан 21 ойликдаги соф зотли қора-ола ва уларнинг биринчи ва иккинчи бўғин чатишма авлодларининг тирик вазни тегишли равишда: 565,8; 569,7; ва 579,2 кг бўлган бўлган.

Кўриниб турибдики, иккинчи бўғин авлодлари ўз тенгқурлари соф зотли ва биринчи бўғин чатишма авлодларини бу кўрсаткич бўйича тегишлича 13,4 кг ёки 4,4 фоиз, 9,5 кг ёки 1,7 фоиз орқада қолдиришган. Нимталанмаган гўштнинг оғирлиги мутаносиб равишда 24 ойликда : 339,4; 343,2; 357,4 кг. Фарқ охирги гуруҳ фойдасига мос тарзда: 18,0 кг ёки 5,3 фоиз, 14,2 кг ёки 4,1 фоизга тенг бўлган. 24 ойликда буқачаларнинг тирик вазни тегишлича: 628,5; 635,0 ва 658,3 кг бўлиб, бу кўрсаткич бўйича ҳам гуруҳлараро фарқ охиргиси фойдасига шунга мос равишда: 29,8 кг ёки 4,7 фоиз, 23,3 кг ёки 3,7 фоизга тенг бўлган. Гўштнинг марфологик ва кимёвий таркиби бўйича ҳам ишонарли даражада фарқ кузатилган.

Г.Б.Амантурдиев (1996), Тошкент вилояти шароитида асосан қора-ола зотли ҳайвонларни урчитилишини ҳисобга олган ҳолда, ушбу зотга мансуб буқачаларни турли асраш шароитида ўсиш, ривожланиш, клиник ва гематологик кўрсаткичларни ҳамда гўшт маҳсулдорлигини ўрганган. Тажриба давомида олинган маълумотлар шуни кўрсатадики, 8,5 ойлигигача бинода, 8,5 ойдан 10 ойлигигача енгил ёпилган айвонга боғламасдан, кейин 14 ойлигигача боғлаб, 17 ойлигидгача эса енгил ёпилган айвонга боғлаб сўқимланган буқачалар жадал усиб катта тирик вазнга эришган.

Хусусан 17 ойликда ўтказилган назорат сўйимда шу нарсани аниқ бўлдики, сўйишдан олдинги тирик вазни ушбу гуруҳ (VI) букачаларида 465,0 кг бўлиб, ўз тенгқурлари I – гуруҳдан 37,5 кг ёки 8,8 фоиз, II – гуруҳдан 22,6 кг ёки 5,1 фоиз, III- гуруҳдан 12,0 кг ёки 2,6 фоиз, IV – гуруҳдан 27,4 кг ёки 6,7 фоиз ва V- гуруҳдан 12,3 кг ёки 2,7 фоиз.

Гўшт маҳсулдорлигини характерлайдиган нимталанмаган гўшт оғирлиги бўйича VI- гуруҳ букачалари 260,2 кг, ўз тенгқурлари I, II, III, IV ва V – гуруҳларни тегишлича: 28,7 кг ёки 12,4 фоиз, 17,7 кг ёки 7,3 фоиз, 11,4 кг ёки 4,6 фоиз, 19,3 кг ёки 8,0 фоиз, 10,0 кг ёки 4,0 фоизга орада қолдиришган. Сўйим оғирлиги бўйича фарқ гуруҳларда шунга мос равишда (VI- гуруҳда 272,2 кг,) 31,2 кг ёки 12,7 фоиз, 20,1 кг ёки 7,8 фоиз, 13,5 кг ёки 5,1 фоиз, 21,1 кг ёки 8,3 фоиз ва 10,9 кг ёки 4,1 фоизни ташкил қилган.

Клиник сатуси, ўсиш ва ривожланиши ва гўштининг сифат кўрсаткичлари бўйича ҳам гуруҳлараро фарқ кузатилган. Олинган натижаларни мавжуд бўлган илмий манбаларнинг маълумотлари билан умумлаштириб муаллиф, Республикамиз шароитида урчитилаётган қора-ола зотига мансуб букачаларнинг ўсиш ва ривожланишига уларнинг гўшт маҳсулдорлигига ҳамда гўштининг сифат кўрсаткичларига сақлаш шароити ҳам таъсир қилади деган хулоса қилган.

А.А.Хушвақтов (2007) соф қора-ола зотли букачаларни ва шу зот сигирларини голштин зотига мансуб букалар билан чатиштириш натижасида олинган букачаларнинг ўсиш, ривожланиши, айрим биологик хусусиятлари ва гўшт маҳсулдорлигини Зарафшон воҳаси шароитида ўрганган. Бунинг учун 3 ойлик эркак букачалардан 30 бош ажратган, шулардан 10 боши қора-ола сигирларни голштин билан чатиштириш натижасида олинган биринчи бўғин (II- гуруҳ) ва яна 10 боши иккинчи бўғини (III - гуруҳ) чатишма авлодлар бўлиб, уларни бир хил асраш ва озиқлантириш шароитида боққан, парваришлаган ва сўқимлаган.

Ишнинг услубига биноан ҳайвонларнинг гўшт маҳсулдорлиги ва гўштнинг сифатини ўрганиш мақсадида 18 ва 21 ойликда назорат сўйим ўтказилган. Олинган маълумотлар барча ҳайвонлар жадал ўсганлигини зотга хос бўлган даражада ривожланганлигини, клиник сататуси, яъни организмнинг клиник ва гематологик кўрсаткичлари физиологик меъёр даражасида бўлганлигини кўрсатган. Хусусан 21 ойликда ташкил қилинган назорат сўйимида қора - ола буқачаларининг тирик вазни 464,3 кг ни ташкил қилган, бу кўрсаткичлар уларнинг тенгқурлари II ва III – гуруҳларда 506,1 ва 521,3 кг бўлган.

Демак фарқ охирги гуруҳ фойдасига, 57,0 кг ёки 12,3 фоиз ва 15,2 кг ёки 3,0 фоизга тенг бўлган. Буқачаларнинг бу ойдаги сўйим оғирлиги тегишли равишда 269,3; 291,2 ва 309,6 кг ни ташкил қилган. Бу кўрсаткич бўйича ҳам III гуруҳ буқачалари, ўз тенгқурлари I ва II - гуруҳни шунга мос тарзда 40,3 кг ёки 15,0 фоиз ва 18,4 кг ёки 6,3 фоизга орқада қолдиришган. Гўштнинг сифат кўрсаткичлари бўйича эса, қора – ола зотли буқачалар устун бўлишган.

О.Гетоков ва бошқалар (2004), қора-ола зотга мансуб сигирларни голштин зоти билан чатиштириш натижасида олинган хар хил генотипли чатишма ҳайвонлар ўзининг эмбрион даврида паст суратлар билан ўсади ва ривожланади. Бунда улар соф зотли қора- оладан бир мунча орқада қолди деган хулосага келишган.

Лекин, кейинги кўпгина кузатишлар натижасида шу ҳолат аниқландики, ўсишнинг кейинги постэмбрион даврларида чатишма авлодлар соф зотлилардан устунлик қилишган. Хусусан 18 ойлик ёшидаги биринчи ва иккинчи бўғин чатишма буқачалар 441,3 ва 450,4 кг тирик вазнга эга бўлиб, шунга мос равишда соф зотли қора - ола тенгдошларини 9,1 ва 27,8 кг , ёки 2,0 ва 6,5% орқада қолдиришган. Нимталар оғирлиги соф зотли қора-ола зотига мансуб буқачаларда 220,6 кг ни ташкил қилган бўлиб, биринчи бўғиндаги тенгқурларидан 13,8 кг ёки 6,3% ва иккинчи

бўғиндаги тенгқурларидан эса 22,0 кг ёки 11,0 % кам тош босишган. Сўйим чиқими гуруҳларда шунга мос рившда: 55,3; 56,3; 57,5 фоизга тенг бўлган.

Махсус тажрибаларда олинган натижаларнинг тахлили шундан далолат берадики, қора - ола зотини голштин зоти билан айрим хўжалик фойдали белгиларини такомиллаштириш бугунги кун талаби экан.

Ушбу тадқиқот ҳам МДХ да урчитилаётган 300 га яқин қорамол зотлари орасида қора ола зотини ўз ўрни борлигидан далолат беради ва яна бир марта қора - ола зоти нафақат ўзининг сут маҳсулдорлиги, балки гўшт маҳсулдорлиги ва гўштининг сифати яъни экологик жихатдан тозаллиги бўйича бошқа урчитилаётган зотлардан қолишмайди, аксинча уларни кўпларидан устунлик қилади.

Д.С.Адушинов ва бошқалар (2002), хайвонларнинг зотига ва зотдорлигига, яъни генетик келиб чиқишига ёшига, жинсига қараб ўхшашлик асосида уч гуруҳга бўлган, ҳар бир гуруҳга 60 бошдан танлаб олган. I гуруҳ- соф зотили қора - ола , II гуруҳ- биринчи бўғин голштин дурагайлари ва III гуруҳ - иккинчи бўғин дурагайлари (қора- ола х голштин).

Барча гуруҳдаги хайвонлар генетик келиб чиқишидан қатий назар, бир хил шароитда асралган ва озиқлантирилган. Тажриба 3 – ойликдан 18 ойлигигача бўлган. 18 ойликда ҳар бир гуруҳдан 10 бошдан хайвон ажратилган, назорат сўйим ташкил қилинган. Сўйишдан олдинги тирик вазн гуруҳларда тегишлича: 450,3; 489,4; ва 478,6 кг бўлган. Кўриниб турибдики, сўйишдан олдинги тирик вазн бўйича II - гуруҳ хайвонлари ўз тенқурлари, I ва III -гуруҳлардан тегишли равишда: 39,1 кг ёки 8,7 фоиз ва 11,4 кг ёки 2,4 фоиз юқори кўрсаткичга эришишган.

Нимталанмаган гўшт оғирлиги, I гуруҳда 245,6; II - да 271,7 ва III- да 265,9 кг бўлган. Бу кўрсаткич бўйича ҳам, II- гуруҳ хайвонлари фойдасига фарқ шунга мос тарзда: 21,6 кг ёки 10,6 фоиз ва 1,8 кг 0,7

фоизни ташкил этган. Сўйим чиқими эса тегишлича : 59,7; 61,1 ва 60,9 фоиз бўлган. 100 кг тирик вазнга тўғри келадиган лаҳм гўшт I - гуруҳда 43,4; II - гуруҳда 45,5 ва III - гуруҳда 45,1 кг ташкил қилган.

Олинган маълумотлар асосида муаллифлар, қора-ола зоти нафақат ўзининг сут маҳсулдорлиги, балки гўшт маҳсулдорлиги бўйича ҳам кўпгина зотлардан устун эканлигини таъкидлашган ва ўтказган тажрибаларда биринчи бўғин букачаларида кам бўлсада гетрозис ходисаси намоён бўлган деган хулосага келишган.

П.С.Собиров (1995) маълумоти бўйича, Самарқанд вилояти шароитида қора-ола зотли қорамоллар ўзининг иқлимланиш хусусияти ва маҳсулдорлиги билан кўпгина бошқа зотлардан ижобий томонга ажралиб турар экан. Лекин бошқа зотлар каби ушбу зот ҳам ўзининг айрим хўжалик фойдали белгиларини такомиллаштиришга мухтож. Шунинг учун ҳам уни дунё генофондига мансуб бўлган голштин зоти билан чатиштириш мақсадга мувофиқдир. Шу мақсадда, Самарқанд вилоятида 1980 йиллардан бошлаб, ушбу зотнинг кондактр ва харлав лақабли насли букалари келтирилиб, қора-ола билан чатиштириш ишлари бошланган.

Муаллиф айрим ўтказган илмий - ишлаб чиқариш тажрибаларининг натижаларига асосланиб, қора-ола зотли қорамолларининг сигирлари нафақат ўзининг сут маҳсулдорлиги билан Мамлакатимиз шароитида урчитилаётган бошқа режали қорамол зотларидан анча устун бўлиб қолмай, балки ўзининг гўшт маҳсулдорлиги билан ҳам, хатто Республикамизда урчитилаётган айрим гўштбоп зотлардан қолишмаганлигини таъкидлаган.

Тахлил қилинган кўпгина илмий манбаларга асосланган ҳолда ҳам шунини қайд қилиш мумкинки, ҳақиқатдан ҳам қора - ола зотли қорамоллар ўзининг бош сони ва сигирларнинг сут маҳсулдорлиги бўйича Мамлакатимизнинг ўзига хос экологик ва тез ўзгарувчан иқлим шароитида

урчитилаётган қорамол зотлари орасида биринчи ўринда туради. Гўшт маҳсулдорлиги ва гўштининг сифати кўрсаткичлари бўйича ҳам махсус гўшт йўналишидаги қорамол зотларидан қолишмайди.

А.Қахаров ва бошқалар (2004,2005), Д.Авазов ва бошқалар (2005) қора-ола зотини, голштин зоти билан чатиштириш натижасида олинган чатишма авлодларни ўсиш ва ривожланиш кўрсаткичларини, айрим биологик хусусиятларни ва гўшт маҳсулдорлигини Республиканинг энг иссиқ худуди Сурхандарё вилояти шароитида, соф зотли қора - оланинг кўрсаткичларига қиёслаб ўрганишган.

Тажриба натижасида олинган маълумотлар асосида муаллифлар ўсиш жадаллиги, истеъмол қилган озиқани маҳсулт бирлиги билан қоплаш хусусияти, физиологик кўрсаткичлари клиник статус ва эталогик хусусиятлари сўйимнинг миқдор ва нисбий кўрсаткичлари, лахм гўшт миқдори, гўшtdорлик коэффиценти, гўшт ва терининг сифат кўрсаткичлари бўйича чатишма ҳайвонлар ўз тенгқурлари соф зотли қора-оладан устун эканлигини таъкидлаб ўтишган.

Муаллифлар, олинган натижаларни атрофлича тахлил қилиб, чатишма ҳайвонлар организмида соф зотли тенгқурларига нисбатан гетрозигот ҳолдаги ва доминант ҳолдаги гомозигот генлар кўп эканлигини таъкидлашган. Шунинг учун ҳам чатишма ҳайвонлар организмида оксидланиш ва модда алмашилиш жараёнлари меъёр даражада бўлган. Бу эса ўз навбатида хужайра ва тўқмаларни биологик жараёнлари нормал кечиб организмни дуркун ва жадал ўсишини таъминлаган. Натижада тирик вазн билан бевосита боғлиқликда бўлган гўшт маҳсулдорлиги ва унинг сифат кўрсаткичлари қора - олада ҳам айниқса қора - ола билан голштинни чатиштириш натижасида олинган ҳар хил генотипли авлодларда ҳам юқори бўлганлигини таъкидлашган.

Шундай қилиб, қорамолларнинг гўшт маҳсулдорлиги бўйича генетик потенциалидан тўлиқ фойдаланиш, маҳсулот салмоғини талаб

даражасига етказиш бугунги кун талаби экан. Чунки инсон организмида нормал, биологик жараёнлар кечиши учун қорамол гўшти муҳим ўрин тутади. Шунинг учун ҳам қорамол гўштини салмоғини ошириш ва уни экалогик сифатини яхшилашга таъсир этувчи омилларни кўплаб олимлар ўрганишган экан. Таҳлилдан кўриниб турибдики, қорамол гўшти структурасига сутбоп зотларнинг шунингдек қора - ола зотнинг тутган ўрни салмоқли экан.

2. АСОСИЙ ҚИСМ

2.1. Тажриба шароити, услуби ва хўжалик тарихи

Кўпгина олимларнинг изланишлари натижасида махсус ихтисослашган хўжаликларда мақсадга мувофиқ янги мажмуавий саноат асосида хўжаликлараро ёш қорамолларни ўстириш, вояга етказиш ва бўрдоқиланиш жараёни устида, ёш молларни тўлиқ экстремал шароитида, имкон даражасида ҳар хил ирсий белгиларидан фойдаланиб аҳолини талабини гўштга эҳтиёжини қондириш учун ишлаб чиқаришни кўпайтириш зарурдир.

Мана шу саноат технологияси асосида қорамол гўштини жадал равишда етиштириш бўйича Тошкент вилояти Юқори Чирчиқ тумани, МАКС номидаги хўжалик мисолида қилинган тажрибалар юзасидан олимларнинг изланув натижалари таҳлил қилинди, бу саноат технология мажмуида асосан ёш 15 – 20 кунлик эркак бузоқчалар 16,5 – 17,0 ойлик ёшигача 2550 – 2600 озиқа бирлик сарфланиб буқачаларнинг тирик вазни 450 – 460 кг эришилган. I – давр мобайнида (4 ой давомида) буқачаларнинг ўртача суткалик ўсиши яхши кўрсаткичга ва 13 ойлик ёшида ёпиқ турдаги темир – бетон материалдан қурилган, барча талабларга жавоб берадиган шароитда ўстириб, ундан ҳам яхши ўсиш кўрсаткичига эришилган бўлиб, бу

саноат мажмуи (комплекси) Италиянинг Жи – Э – Жи фирмасининг чорвачилик комплекси лойиҳасига биноан 1970 йили бошланиб, 1975 йилда 10.000 бошли саноат мажмуи С.С. Исомходжаев раҳбарлигида биринчи бор ишга тушди.

Қорамол гўштини ишлаб чиқариш даражасини кўтариш саноатда ўстирилаётган ва бўрдоқилаётган ёш қорамоллар сифатига яъни наслий қийматига боғлиқ. Қорамолларни ўстириб вояга етказиб уларни бўрдоқилаб озиқа ҳаражатини қоплаб, якуний тирик вазнига, махсулдорлик сифати, сўйим чикими бўрдоқиланиш (рентабеллиги) дароматлилиги қорамолларнинг зоти ва зотдорлик хусусиятидадир.

“Республикамизда режалаштирилган қорамол зотларининг гўштдорлик хусусияти” мавзуси рефератив тарзда бўлганлиги сабабли, бакалаврият битирувчисига қуйидаги топшириқлар берилган, яъни амалиёт ва битирув малакавий ишни бажариш жараёнида эътибор бериш лозим бўлган масалалар қуйидагилар:

- битирув малакавий иш мавзусини деканат орқали хужжатлаштирилганлиги, аниқроғи ректорат буйруғи билан расмийлаштирилганлигини текшириб, уни олинган (танланган) мавзуга мослигини билиш;

- битирув малакавий амалиёт ўташ учун белгиланган вилоят, туман ва хўжаликнинг жўғрофий жойлашиши, ундаги экологик ҳолат ва иқлим шароити билан танишиш;

- туман, хўжалик шароитида урчитилаётган ҳайвон ва парранда турлари, зоти, зотдорлиги, уларнинг сони, пода таркиби ва пода ҳаракати билан танишиш.

Хўжаликда озиқа базасини яхшилаш учун қилинаётган ишлар, озиқа тури, сифати, тўйимлилиги ва унинг ҳар бир шартли мол бошига етарлилик даражаси. Сотиб олинадиган кучли озиқаларнинг сифати ва уни олишда узилиш бор йўқлигини таҳлил қилиш;

-хўжаликда ва туманда чорвачилик ва уни асосий соҳаси қорамолчилиكنинг ривожланиш ҳолати, урчитиладиган зот ва зотдорлик таркиби. Охирги уч йилда қорамолчиликдан олинадиган маҳсулотлар тўғрисида статистик маълумот. Умуман хўжаликда маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни қайта ишлаш технологиясининг ҳолати;

- хўжаликда ва туманда қорамолчилик соҳасида олиб борилаётган наслчилик ишларининг ҳолати, сунъий уруғлантириш, зооветеринария ва омухта ем сотиладиган шахобчаларни иш тартиби билан танишиш, сунъий уруғлантиришни деҳқон ва шахсий ёрдамчи хўжаликлардаги ахвол, сунъий уруғлантиришнинг самарадорлиги каби зооветеринария тадбирлари билан қизиқиш;

-хўжаликда, туманда ва вилоятда қорамол гўшти ишлаб чиқариш ҳолати билан танишиш, бунда қорамол гўшти асосан қайси зот ва зотдорликдаги ҳайвонлардан олиншини билиш, ишлаб чиқарилаётган гўштни аҳоли эҳтиёжига мос келиши ёки келмаслигини тахлили;

- чорвачилик ва унинг асосий тармоғи ҳисобланган қорамолчиликни бозор иқтисодиёти шароитида барқарор ривожлантиришга оид Давлат қонунлари, Республика Президентининг қарор ва фармонлари Давлат дастурлари ҳамда Республика Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари билан танишиш ва тўлиқ таҳлил қилиб ўзлаштириб олиш;

- қорамол гўшти ишлаб чиқаришни дунё, МДХ ва Республикамиздаги ҳолати ва унинг ривожланиш истиқболлари билан танишиш. Бу борада бажарилган илмий - тадқиқотлар ишларини таҳлил қилиш ва мавжуд бўлган илмий, услубий, ҳуқуқий ва статистик маълумотлар билан умумлаштириш мақсадида Самарқанд қишлоқ хўжалик, Ўзбекистон чорвачилик ва Ўзбекистон қорақўлчилик ва чўл экологияси институтларининг ҳамда Тошкент Аграр Университетининг чорвачилик борасидаги илмий тўпламлари, “Зоотехния”, “Молочное и мясное скотоводство”, “Аграрная наука”, “Биология сельскохозяйственных

животных», “Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги”, “Зооветеринария”, “Агро илм” ва бошқа журналларнинг охириги 10 йилдаги мавзуга оид маълумотлари билан танишиш ва таҳлил қилиш;

- мавзуга оид масалаларни ёритишда мавжуд бўлган илмий, услубий, ҳуқуқий, ўқув ва статистик манбаларни ўрганиб, улардаги маълумотларни мавзуда кўрсатилган зот маълумотлари билан солиштириш.

-қора- ола зоти ўзининг сони ва сигирларининг сут маҳсулдорлиги билан Республикада урчитилаётган бошқа қорамол зотлари орасида биринчи ўринда туради. Лекин ушбу зотнинг ўзига хос булган, биологик хусусиятлари шундан иборатки, ушбу зот ўзининг гўшт маҳсулдорлиги билан ҳам бошқа кўпгина зотлардан устун туради. Шунинг учун ҳам зот тўғрисида тўлитқ маълумотларга эга бўлиши;

- чорва моллари, шу жумладан қорамолларнинг гўшт маҳсулдорлиги ва гўштнинг сифатига таъсир қиладиган омиллар тўғрисида батафсил маълумотга эга бўлиш. Уларнинг қайси бири биринчи даражали, қайси бири иккинчи даражали эканлигини билиш ва шунга қараб боқиш, ўстириш ва бўрдоқилаш каби зоотехникавий тадбирларни ташкил қилиш;

- қорамолларнинг гўшт маҳсулдорлиги бўйича баҳоланганда эътибор берилиши лозим бўлган: тириклигидаги тирик вазни, семизлик даражаси, 1 кг семириш учун сарфлаган озуқа миқдори, сўйишдан олдинги тирик вазн, сўйилгандан сўнг гўшт оғирлиги, ички ёғ оғирлиги, сўйим оғирлиги, сўйим чиқими, тери оғирлиги ва унинг сифати каби кўрсаткичлар тўғрисида тушунчага эга бўлиш;

-қорамол гўшти ишлаб чиқаришни иқтисодий самарадорлигини ҳисоблашни ўзига хос томонларини билиш;

-олинган маълумотлар асосида ишлаб чиқаришга амалий тавсиялар ишлаб чиқиш.

Қўлга киритилган маълумотларни таҳлил қилиб, илмий – услубий манбалар билан умумлаштириб сохани иқтисодий самарадорлигини

оширишда қилинажак зооветеринария тадбирлар режасини тузиш ва уларни амалга ошириш йўллари билиш. Охирида қорамол гўшти ишлаб чиқаришни кўпайтириш ва гўштни экологик жихатдан сифатини яхшилаш борасида амалий тавсиялар бериш.

3.ТАЖРИБА НАТИЖАЛАРИНИНГ ТАҲЛИЛИ

Битирув малакавий ишнинг мавзуси қорамол гўшти етиштиришга ва унинг экологик жихатдан сифатини яхшилашга қаратилганлиги боис, ушбу масалани ижтимоий ҳаётдаги ўрни тўғрисида маълумотга эга бўлиш муҳим ҳисобланади. Аниқланган кўрсаткичлар ва бугунги кунда амалдаги физиологик меъёр бўйича ҳар бир инсон бир йилда 82- 84 кг гўшт ва гўшт маҳсулотларини истеъмол қилиши лозим. Агарда бу кўрсаткични бизнинг Мамлакатимизда ишлаб чиқарилаётган гўштни 70 фоизига яқинини қорамол гўшти ташкил этишини эътиборга оладиган бўлсак меъёрдаги гўштни 57,4 – 58,8 фоизини қорамол гўшти ташкил этар экан. Бошқача қилиб айтганда аҳоли жон бошига бир йилда истеъмол учун 57,4 – 58,8 кг қорамол гўшти тўғри келади, буни аҳоли жон бошига ҳисобласак 1,5 – 1,6 млн. тоннани ташкил қилади. Демак, эҳтиёж даражасига етиш учун деярли яна 1 млн. тонна гўшт қўшимча ишлаб чиқариши лозим, чунки бугунги кунда ишлаб чиқарилаётган қорамол гўшти 0,6 – 0,8 млн.тоннадан ошмайди.

Ишлаб чиқарилаётган жами қорамол гўштининг 60 - 65 фоизи сутбоп зотлардан олинаётганини эътиборга олсак қора-ола зотининг қорамол гўшти ишлаб чиқаришни кўпайтиришдаги ўрни қанчалик катта эканлигини тушуниш қийин эмас.

Бизнинг Республикамиз хўжаликларида урчитилаётган барча қорамолларни, қора-ола зоти 41 фоизини ташкил қилади. (У.Носиров ва бошқалар 2003). Демак, 20011 йил 1 январ ҳолати бўйича мавжуд бўлган жами 9,2 млн. қорамолнинг 3,8 млн. бошдан ортиғи қора - ола зотли

қорамоллар ташкил қилар экан. Ушбу зотга мансуб ҳайвонлар Мамлакатимизнинг деярли барча ҳудудларида урчитиш мумкин.

Қора-ола зотига мансуб моллар республикамизнинг барча вилоятларида урчилади. Умумий сонига нисбатан, асосий қисми Тошкент, Фарғона, Наманган, Сирдарё, Самарқанд вилоятларида, 10 фоиз атрофида эса Андижон, Бухоро, Сурхондарё ва Хоразм вилоятларида урчилади. Бу зот голланд зотини маҳаллий моллар билан чатиштиришдан келиб чиққан. У Республикамздаги урчилладиган қорамолларнинг жами сонига нисбатан 41 фоизини ташкил этиб, маҳсулдорлиги ва бош сони жиҳатидан биринчи ўринни эгаллайди.

Қора-ола зотли сигирлар нихоятда юқори (4000 - 6000 кг сут, ёғлилиги 3,6 - 4,0 %) маҳсулдорлиги билан ажралиб туради. Ўзбекистон ва МДХ давлатлари шароитида бу зотларнинг рекордсмен сигирлари 12 - 16 минг кг сут бериши билан машхур. Зотнинг бузоқлари жадал ўсади ва 12 ойлигида туғилгандаги вазнига нисбатан 8,6 - 8,8 баробар, 18 ойлигида эса 12,0 баробар ошади. Қора - ола зот молларининг гўшт сифати ҳам яхши бўлади. Жадал равишда ўстирилганда букачаларининг кунлик семириши 1000 граммдан ошади. Етук ёшдаги сигирларнинг тирик вазни ўртача 500 - 550 кг, наслдор буқаларнинг вазни эса 1000 - 1200 кг ни ташкил қилади.

Қора – ола зотли ҳайвонларнинг сут маҳсулдорлиги ва сүтининг сифати тўғрисида МДХ да ҳам, Мамлакатимиз шароитида ҳам кўплаб тадқиқотлар ўтказилган. Бунда Ш.А. Акмалхонов, Г.Ю. Карчевский, И.Максудов, М.Аширов ва бошқа кўпгина олимларнинг ишларини келтириш мумкин.

Лекин, қора - ола зотли ва ушбу зотни бошқа зотлар билан чатиштириш натижасида олинган ҳар хил генотипли чатишма ҳайвонларни гўшт маҳсулдорлиги ва гўштининг сифати етарли даражада ўрганилмаган. Шунга қарамасдан, бу борада бажарилган айрим тадқиқотларни таҳлил қилиб илмий - услубий манбалар билан умумлаштирамиз.

З.Т.Туракулов (1985), Республикамизда урчитилаётган сут йўналишидаги қорамол зотларини гўшт маҳсулдорлигига сақлаш усулини таъсирини ўрганган. Тажриба учун қора – ола, қизил – чўл ва бушуев зотларини буқачаларини ажратган. (1- жадвал).

Ушбу 1-жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, Республикамиз иқлим шароити учун режали зот ҳисобланган қора- ола, қизил чўл ва швиц зотларининг буқачаларини гўшт маҳсулдорлигини ифодалайдиган кўрсаткичлар.

1- жадвал

18 ойлик буқачаларнинг гўшт маҳсулдорлиги (З.Т.Туракулов маълумоти, 1999).

Кўрсаткичлар	З о т л а р		
	Қора-ола ($n = 5$)	Қизил чўл ($n = 5$)	швиц ($n = 5$)
Сўйишдан олдинги тирик вазн, кг	495,3 ±2,9	470,1±3,3	485,0± 3,2
Майдаланмаган гўшт оғирлиги, кг	277,3±3,2	263,2±2,5	272,0± 3,2
Майдаланмаган гўшт чиқими, %	56,0	56,0	56,1
Ички ёғ оғирлиги, кг	19,8±1,5	20,6±1,8	19,4± 1,8
Ички ёғ чиқими, %	4,0	4,1	4,0
Сўйим оғирлиги, кг	297,0± 4,1	283,8± 3,1	291,4± 3,8
Сўйим чиқими, %	60,0	60,1	60,1

кўрсаткичлар бир хил бўлмаган. 18 ойлик қора – ола зотиға мансуб буқачаларнинг сўйишдан олдинги тирик вазни 495,3 кг бўлиб, ўз тенгқурлари қизил чўл зотли буқалардан 25,1 кг ёки 5,3 фоиз, ўзимизнинг

Республикаимиз шароитида яратилган бушуев зотига мансуб букачалардан эса 10,3 кг ёки 2,1 фоиз юқори кўрсаткичга эришган.

Қизил чўл зотига мансуб букачалар билан бушуев зотли букачаларни бу кўрсаткич бўйича фарқи охириги зот фойдасига 14,9 кг ёки 3,2 фоизни ташкил қилган.

Қорамолларнинг шу жумладан таҳлил қилинаётган зотларнинг гўшт маҳсулдорлигини характерлайдиган нимталанмаган гўшт оғирлиги бўйича ҳам зотлараро фарқ кузатилган бўлиб, бунда ҳам қора-ола зотига мансуб букачалар ўз тенгқурлари қизил чўл ва бушуев зотларининг букачаларини тегишли равишда: 14 кг ёки 5,3 фоиз ва 5,2 кг ёки 1,9 фоиз орқада қолдирган. Бу эса ушбу зотга мансуб ҳайвонларни нафақат сут балки гўшт маҳсулдорлиги ҳам юқори эканлигидан далолат беради.

Қорамолларнинг гўшт маҳсулдорлиги баҳоланганда, уларнинг ички ёғини миқдори муҳим ўрин тутди. Шунинг учун ҳам муаллиф тажрибадаги ҳайвонларни ички ёғ кўрсаткичларини ҳам ҳисоб – китоб қилган. Бу кўрсаткичнинг мутлоқ миқдори бўйича қизил чўл зотига мансуб букачалар устунлик қилишган. Бошқача қилиб айтганда ички ёғ оғирлиги бўйича улар ўз тенгқурлари қора – ола букачаларини 0,8 кг ёки 4,0 фоиз ва 1,2 кг ёки 6,2 фоиз орқада қолдиришган.

Шуни таъкидлаш лозимки, қорамолларнинг зоти ва ёшига қараб ёғ, мускул ва суяк тўқмаларнинг ўзгариши фарқланади. Айтайлик сутбоп зотлар, махсус гўшт йўналишидаги зотларга нисбатан, катта ёшдаги қорамоллар эса, ёш ҳайвонларга нисбатан кўп ички ёғ тўплайди, чунки ёш ортган сари мускул тўқмаларнинг ўсиш жадаллиги сусаяди, аксинча ёғ тўқмаларининг ўсиш жадаллиги ортади. Шунинг учун жохон чорвачилик амалиётида иложи борича қорамолларни гўштга 15 - 18 ойлигигача боқилади ва шу ойларда сўйилади.

Гўшт маҳсулдорлигини характерлайдиган яна бир муҳим кўрсаткич бу сўйим оғирлигидир. Ҳайвонни сўйгандан кейин ундан қон, тери, бош,

олдинги - орқа оёқлар, дум ва ички органлари чиқариб ташлангандан кейинги қолдиққа ички ёғ қўшилса сўйим оғирлиги деб айтилади. Тахлил қилинаётган тадқиқотда, сўйим оғирлиги қора – ола зот букачаларида 297,0 кг бўлган, бу эса қизил чўлдан 13,2 кг ёки 4,7 фоиз ва бушуевдан 5,6 кг ёки 1,9 фоиз кўп демакдир.

Сўйим чикими деганда ҳайвонларнинг сўйим оғирлигини сўйишдан олдинги тирик вазнга нисбатини фоиз ҳисобида ифодаланиши тушинилади. Қорамолларда бу кўрсаткич ўртача 55- 56 фоиз бўлиши лозим. Тахлил қилинаётган ишда бу кўрсаткич анча юқори бўлиб, ўрганилаётган зотларда шунга мос равишда: 60,0; 60,1; 60,1 фоизни ташкил қилган. Олинган ва тахлил қилинган далилий маълумотларга асосланган ҳолда муаллиф, сут йўналишидаги ва Мамлакатимиз учун режали ҳисобланган зотлар орасида қора – ола зоти ўзининг гўшт маҳсулдорлиги ва гўштнинг сифати билан ижобий томонга ажралиб туради, ёки бўлмаса гўштнинг миқдор ва сифат кўрсаткичлари бўйича ҳам улар қизил чўл ва бушуевни орқада қолдиришган деган хулоса қилган.

Ш.А.Каримов (2007), Сурхандарё вилояти Шеробод туманига қарашли Жўраниёз Тошпулатов фермер хўжалиги шароитида қора-ола зотли урғочи тана ва букачаларни гўшт маҳсулдорлигини, швиц зотининг кўрсаткичлари билан таққослаб ўрганган. Тажрибадаги ҳайвонларни боқиш ва озиқлантириш шароити уларнинг 21 ойлигигача, яъни тажриба охиригача бир хил бўлган. I ва II- гуруҳга тегишлича швиц зотига мансуб бўлган ҳамда III ва IV – гуруҳларга эса қора - ола зотига мансуб бўлган 3 ойлик ҳар хил генотипдаги ҳар гуруҳга 15 бошдан жами 60 бош бузоқлар ажратилган. Уларнинг тирик вазни тўғрисидаги маълумот қуйидаги 2 жадвалда келтирилган.

2- жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, тажрибадаги барча гуруҳларда тирик вазннинг ўсиш сураъти юқори бўлган. Қора-ола зотга

мансуб урғочи таналар ҳам букачалар ҳам жадал ўсишган ва кўшмахсулдор, яъни сут – гўшт йўналишидаги швиц зотига тенглашишга ҳаракат қилишган.

2- жадвал

Тирик вазни ўсиш суръати ($X \pm S_x$)

Ўши, ойлар ҳисобида	Г у р у х л а р			
	I	II	III	IV
3 ойлигида	93,0 ± 2,1	90,4 ± 3,1	93,9 ± 2,1	92,26
6 ойлигида	160,0 ± 5,1	157,1 ± 5,4	158,1 ± 5,1	155,1 ± 3,4
9 ойлигида	219,9 ± 4,6	212,5 ± 2,7	215,0 ± 4,6	208,5 ± 4,1
12 ойликда	284,9 ± 3,9	268,0 ± 5,1	271,9 ± 4,5	261,3 ± 4,1
15 ойликда	348,9 ± 4,8	328,1 ± 6,7	333,4 ± 4,6	319,9 ± 4,4
18 ойликда	419,1 ± 3,7	395,3 ± 6,1	402,0 ± 4,8	382,7 ± 5,9
21 ойликда	497,5 ± 5,4	468,0 ± 5,3	477,6 ± 5,3	454,1 ± 6,8

Тирик вазн бўйича фарқ, 12 ойлик ҳайвонларда яққол кўзга ташланган. Хусусан бу ойга келиб швиц зотига мансуб букачалар 284,9 кг тирик вазнга эга бўлишган, бу эса уларни ўз тенгқурлари II, III ва IV – гуруҳга қараганда тегишли равишда: 16,9 кг (6,3 %), 13 кг (4,8 %) ва 23,6 кг (9,0 %) кўп демакдир. 15 ойлик ҳайвонларда бу фарқ мос равишда: 20,8 кг (6,3 %), 15,5 кг (4,6 %) ва 29,0 кг (9,1 %) га тенг бўлган. Тажрибанинг кейинги ойларида ҳам тирик вазнининг жадаллиги бўйича гуруҳлараро фарқ кузатилган бўлиб, бу даврда ҳам швиц зотига мансуб ҳайвонлар, қора-ола зотига тегишли тенгқурларидан устунлик қилишган. Айтайлик тажриба охирида, яъни 21 ойликда бу тофоввут мутаносиб тарзда 1- гуруҳ фойдасига 29,5 кг (6,3 %), 19,9 кг (4,2 %) ва 43,4 кг (9,6 %) ни ташкил қилган.

Ҳайвонлар тажриба бошланишдаги тирик вазнини гуруҳларда шунга мос равишда : 5,35; 5,18; 5,09 ва 4,92 мартага оширган. Шунини таъкидлаш

лозимки, ўсиш кўрсаткичлари бўйича жинсий деформизм (фарқ) аниқланган бўлиб, урғочи ҳайвонларга нисбатан буқачалар жадал ўсишган ва ўзининг 21 ойлигида катта тирик вазнга эришишган. Муаллифнинг фикрича ўсиш жадаллиги ва гуруҳлараро фарқ ҳайвонларни гўшт маҳсулдорлигига ҳам таъсир қилган, буни биз қуйидаги 3 - жадвал маълумотларидан билсак бўлади.

3- жадвал.

Назорат сўйим кўрсаткичлари ($X \pm S_x$)
(Ш.А.Каримов маълумотлари, 2007).

Кўрсаткичлар	Г у р у х л а р			
	I	II	III	IV
Сўйишдан олдинги тирик вазн, кг	492,0± 6,11	465,4±6,14	473,3±5,59	452,0±6,01
Нимталанмаган гўшт оғирлиги, кг	275,6±4,11	256,0±3,91	264,6±4,18	248,4±3,93
Нимталанмаган гўшт чиқими, %	55,9	55,0	55,9	54,9
Ички ёғ оғирлиги, кг	16,4±0,15	15,8±0,11	17,2±0,09	16,8±0,14
Ички ёғ чиқими, %	3,3	3,4	3,6	3,7
Сўйим оғирлиги, кг	292,0±4,01	271,8±4,16	281,8±3,42	265,2±3,04
Сўйим чиқими, %	59,1	58,4	59,4	58,6
Тери оғирлиги, кг	34,1±0,8	32,9±0,14	33,9±0,04	31,5±0,13
Тери чиқими, %	6,9	6,8	7,1	6,4

3 - жадвалда келтирилган маълумотлардан шундай хулоса қилиш мумкинки, сўйишдан олдинги тирик вазн бўйича 1 - гуруҳ, яъни швиц зотига мансуб буқачалар ўз тенгқурларини мос равишда: 26,6 кг ёки 5,7 фоиз, 18,7 кг ёки 4,0 фоиз ва 40,0 кг ёки 8,8 фоиз орқада қолдирган.

Худди шундай фарқ нимталанмаган гўшт ва сўйим оғирлиги бўйича ҳам кузатилган ва гуруғларда шунга мос равишда: 19,6 кг ёки 7,7 фоиз, 11,0 кг ёки 4,2 фоиз, 27,2 кг ёки 11,0 фоизни ва 20,2 кг ёки 7,4 фоиз, 10,2 кг ёки 3,8 фоизни, 26,8 кг ёки 10,1 фоизни ташкил қилган.

Гўшт маҳсулдорлигини бошқа кўрсаткичлари бўйича ҳам гуруҳлараро фарқ аниқланган бўлиб, швицга нисбатан қора-ола, эркакларга нисбатан урғочи таналар кам кўрсаткич беришган. Муаллиф, қора – ола зотига мансуб букача ва урғочи таналарни гўшт маҳсулдорлиги ва гўштининг сифати анча юқори эканлигини таъкидлаб, ушбу зотдан нафақат сут ишлаб чиқариш балки гўшт ишлаб чиқариш учун ҳам самарали фойдаланиш мумкин деган хулосага келган.

Ёш молларни ўстириш ва уни жадаллик билан бўрдоқига боқиш параметрлари 4- жадвалда кўрсатилган. Туртинчи вариант бўйи паст молларга мўлжалланган ишлаб чиқариш цикли ҳамиша жадаллик билан бўрдоқига боқиш билан якунланади.

Биринчи вариантга кўра, боқишни икки босқичга ажратган маъқул. Биринчи босқич 220 – 330 килограммга етгунча жадал устириб боришдир. У 120 кун давом этади, вазн бир кеча – кундузда 850 – 900 г ошиб бораверади. Омукта ем озуқа тўйимлилигига кўра 30 - 35 % бўлади. Бундай бўрдоқига боқиш усуллари Л. Горковенко ва бошқалар (2009) таклиф этишган. Ушбу тизим қуйидаги 4- жадвалда келтирилган.

Иккинчи босқич – вазн 330 – 450 кг етгунча жадаллик билан бўрдоқига боқишдир. Бу 120 кун давом этади, ҳар кеча – кундузда вазнга 1000 - 1100 г қўшилади. Омукта ем озиқа тўйимлилигига кўра 55 - 60 % бўлади.

Бўрдоқига боқишнинг якуний 120 кунда бир кеча кундуз ҳар бир бош молнинг 1000 г ўсишига эришмоқ учун умумий тўйимлилиги 1320 кг бирликка тенг дағал хашакни мол ўз ихтиёри билан келиб ейдиган охурларга солиш мумкин.

Иккинчи босқич яйлов мавсуми (апрел-май). Қишдан чиққан ёш мол 12- 13 ойлик бўлганида унинг тирик вазни 280 – 300 кг га етади, бу моллар 200 – 250 бошдан бўлиниб, подаларга ажратилади, уларнинг вазни ўлчаниб, ёзги участкаларга жўнатилади. Бундай подалар бир кеча кундузда 10 - 12 соат яйловда бўлади, бу орада жазирама кунлар икки – уч марта суғорилади.

4- жадвал

Кўрсаткич	Технологиялар варианты			
	Биринчи (бўрдоқи)	Иккинчи (ўстириб боравериш ва бўрдоқи)	Учинчи (ўстириб боравериш, семиртириш ва бўрдоқи)	Тўртинчи (ўстириб боравериш ва бўрдоқи)
Бузоқлар елиндан ажратилганида унинг тирик вазни, кг	220	200	170	175
Жинси	Наввос- лар	Наввослар ва ахталанган- лари	Наввослар ва ахталанган- лари	Наввослар ва ахталан- ганлари
Циклнинг қанча давом этиши, кун	240	310	415	320
Бўрдоқига боқиш- нинг охирида мол- нинг тирик вазни, кг	450	480	500	400
Бир кеча-кундизда ўртача семириш, г	960	900	800	700
Сотилаётганда ўртача ёши, кун	445	500	585	500
Озуқа сарфи, к. бирлик	9	10	11	10
Шу жумладан концентратлар	4	4	3	3,5

Жазирама кунлар бошланиши билан жониворлар соат 4 дан 10 - 11 гача бокилади, кечқурун эса соат 17 дан 22 га қадар яйловда бўлишади. Тунги дам олишни яйловда боқиш билан қўшиб юбориш мумкин.

Кундизги дам олиш пайтида моллар сувга яқинроқ жойда ёки атрофи ўралган молқўрада бўладилар, бунда сув манбаи яқинида бўлиши керак. Хар бир бош қорамолга бир кеча – кундизда сарфланадиган сув 45-50 литрни ташкил этади. Дам олиш жойларида соёбон бостирмалар бўлиши лозим, хар бир молга 2,5 – 3 м² жой ажратилади ва кўк масса, омухта ем учун охурлар жихозланади.

Молнинг семириш даври охирига кедлиб ўртача вазнининг бир кеча – кундузда ортиб бориши туфайли тирик вазн 360 – 370 кг этади. Семириш даври 3 - 4 ой давом этади, бу яйловдаги ўтнинг нечағлиқ қалинлигига боғлиқ. Бунда хар бош қорамолга 2,5 – 3 га ер ажратилиши керак. Озуқанинг миқдори кам деганда 600 к бирликка етиши керак, шулардан яйловдаги ўт 55 - 60 % ни, қўшимча кўк ўт билан озиқлантириш 10 – 15 % ни, омухта ем 25 – 30 % ни ташкил этиш зарур.

Одатда семиртириш даври яйлов мавсумининг охиригача давом этади. Бу вақтга келиб ўт тирик вазнининг зарур ўсишини таъминлай олмай қолади. Бу ҳолат мол 15- 20 ойлик бўлган вақтга тўғри келади.

Учинчи босқичда чорва бўрдоқига боқиш майдонлари ёки фермаларида бўлади. Бу ерда жониворлар бир кеча – кундизи ўртача камида 900- 1000 г семириши керак, албатта, озуқа ҳам шунга яораша бўлиши лозим.

Якуний бўрдоқига боқиш 4 - 5 ой давом этади. Сўнгги тирик вазн 460- 470 килограммга тенг. Озуқа сарфи эса 900 - 1000 к. бирликка тенг бўлиши талаб қилинади. Озуқа таркибида ширадор ўт 25 - 30 % ни, дағал хашак 10- 15 % ни, омухта ем 55 – 60 % ни ташкил қилган маъқул. Семиртириш ва бўрдоқига боқиш даврида умумий озуқа сарфи камида 3600 - 3800 к. бирликка тенг бўлади.

Гўштбоп чорва бинолари, сут чорвачилиги биноларини қуришга нисбатан арзон тушади, чунки ихтисослашган моллар чидамлироқ, “одмироқ” ва юқумсиз касалликларга бардошлироқдир.

Гўшт етиштиришга мўлжалланган репродуктор фермаларнинг таркибига қуйидаги бино ва иншоотлар киради: бузоқли сигирларни боғламасдан боқиш учун иморатлар, қорамол айланиб юрадиган ва озиқланадиган, шамолдан муҳофаза тўсиқлари бўлган майдончалар, бу майдончаларда охурлар, гуруҳ - гуруҳ бўлиб ичиш учун сувдонлар, гўнг ва сомон тўшалган тепаликлар (буларнинг асоси текисланиб лой билан сувалади) бўлади. Бу ерда қорамоллар дам олади, уларни қашлаш ва дезинфекция қилиш учун мосламалар, эстакадаси бўлган торозилар, озуқа захираларини сақлаш учун омборлар ва майдончалар, ветеринария пункти, сўйиш майдончалари ва изолятор бўлади. Бўрдоқига боқиш майдончалари лойиҳаларига, мол айланиб юриб озиқланадиган ҳовлиларга туташиб кетган енгил ёки уч деворли бостирмалар, хўжаликбоп ёрдамчи объектлар киритилади. 3 ва 5 минг бош қорамолга мўлжалланган йирик майдончалар таркибида озуқа цехи ҳам бўлади.

Гўшт учун етиштириладига чорвани боқиш учун оралиғи 18 – 21 м бўлган ярим рамали бинолар энг мақбул ва истиқболлидир, уларнинг деворларини маҳаллий қурилиш материаллари, яъни сомон ғишт, қамиш ва шунга ўхшаш нарсалардан тиклаш мумкин, томига эса асбоцемент тахталари ёки шифер ёпилади. Барча ҳолларда ҳам иморат узоқ муддатга мўлжалланиб қурилиши керак. Шунинг учун деворларнинг паст қими 1,5 – 1,6 метргача бетон ёки ғишдан кўтарилади, бунда юқориси эса асбоцемент тахталари, қамш шитлар, полимер материаллар ва бошқалардан тикланади. Айрим ҳолатларда юзанинг гидроизоляциясини, яъни унинг сувдан муҳофаза воситаларини назарода тутган маъқул. Молхоналар шамолдан ва ёғин – сочиндан асралиш керак.

Демак, ушбулардан шундай хулоса қилса бўладики ҳайвонларни шу жумладан, қорамолларнинг гўшт маҳсулдорлигига нафақат зот, зотдорлик ва жинс балки ташқи муҳит омиллари ҳам таъсир қилар экан.

Самарқанд вилоятининг Тойлоқ тумани шароитида қора – ола ва уни сигирларини голштин буқачалари билан чатиштириш натижасида олинган ҳар хил генотипли буқачаларнинг гўшт маҳсулдорлиги ва гўштининг сифати А.Каҳаров ва бошқалар (2008) томонидан ўрганилган.

Тажриба учун I – гуруҳга 10 бош соф зотли қора-ола, II гуруҳга биринчи бўғин авлодлари (10 бош) ва III – гуруҳга иккинчи бўғин авлодлари (10 бош) киритилган ва улар 3 ойлигидан 21 ойлигигача жадал усулда боқилган. Назорат сўйим барча гуруҳлардаги буқачаларнинг 18 ва 21 ойлигида ўтказилган. Умуман олганда, 530 кунлик тажриба давомида I – гуруҳдаги соф зотли қора – ола буқачаларидан ҳар бири 386,1 кг қўшимча тирик вазнга эга бўлиб, тенгқурлари II гуруҳдаги буқачалардан 38,1 кг ($P < 0,05$) ёки 9,9 %, III – гуруҳдаги буқачалардан эса 50,2 кг ($P < 0,01$) ёки 13,0 % орқада қолишди. 1 кг тирик вазн учун гуруҳларда тегишлича 9,58; 8,79 ва 8,74 кг озуқа бирлиги сарфланди. Демак, чатишма ҳайвонларда истеъмол қилинган озуқани маҳсулот бирлиги билан қоплаш хусусияти ҳам соф зотлиларга нисбатан яхши бўлди.

Илмий – тадқиқот иши услубига биноан тажрибадаги буқачаларни 18 ва 21 ойлигида ҳар гуруҳдан 5 бошдан сўйиб, уларнинг гўшт маҳсулдорлигини ўрганилган (5 жадвал).

5 - жадвал маълумотлари таҳлилидан кўриниб турибдики, барча гуруҳлардаги сўйилган буқачалар ҳар иккала ёшда ҳам юқори семизлик даражасида бўлган. 18 ойлигида I - гуруҳдаги буқачаларнинг сўйишдан олдинги тирик вазни 387,0 кг ни ташкил этиб, тенгқурлари II ва III – гуруҳлардаги чатишма буқачалардан тегишлича 34,5 кг ($P < 0,01$) ёки 8,9 % ва 47,0 кг ($P < 0,01$) ёки 12,1 %, кам бўлган. 21 ойликда бу фарқ мос равишда 40,5 кг ($P < 0,01$) ёки 8,8 % ва 56,0 кг ($P < 0,01$) ёки 12,1 % ни ташкил қилган.

Гўшт маҳсулдорлигининг муҳим кўрсаткичи нимталанган гўшт оғирлигидир. 1- гуруҳдаги буқачалар иккала назорат сўйими ёшида ҳам II ва III гуруҳлардаги тенгқурларидан бу кўрсаткич бўйича тегишлича: 20,4 кг (9,9%), 22,7 кг (9,2 %), ва 28,0 кг (13,6 %), 37,8 кг (15,2 %) га орқада қолган. Аниқланган фарқ ишончли бўлиб, $P < 0,05 - 0,01$ орасида. II - гуруҳдаги буқачалар III - гуруҳдаги тенгдошларига нисбатан 18 ва 21 ойлигида 7,6 кг ($P<0,05$) ёки 3,3 % ва 15,1 кг ($P<0,01$) ёки 5,6 % кам гўшт берган.

Нимталанган ва совитилган гўштнинг оғирлиги бўйича I - II, I - III ва II - III гуруҳлардаги фарқ охириги гуруҳ фойдасига тегишлича 18 ойликда

5- жадвал

Тажрибадаги ҳайвонларнинг гўшт маҳсулдорлиги
(А.Кахаров ва бошқалар, 2009)

Кўрсаткичлар	Гуруҳлар					
	I		II		III	
	18	21	18	21	18	21
Сўйишдан олдинги тирик вазни	387,0±3,1	462, ±2,1	421,5±3,41	503,0±5,1	434,0±4,1	518,5±3,9
Нимталанмаган гўшт оғирлиги, кг	205,9±4,1	247,9±2,48	22,63±2,5	270,6±4,46	233,9±4,09	285,7±5,17
Гўшт чиқими, %	53,2±1,2	53,6±1,1	53,7±0,9	53,8±0,76	53,9±1,18	55,1±0,9
Ички ёғ оғирлиги, кг	16,4±0,02	21,4±0,18	16,2±0,02	20,6±0,01	17,8±0,01	23,9±0,04
Ички ёғ чиқими, %	4,2±0,01	4,6±0,01	3,8±0,01	4,1±0,01	4,1±0,01	4,6±0,01
Сўйим оғирлиги, кг	222,3±3,1	269,9±4,11	242,5±3,11	291,2±5,11	251,7±2,8	309,6±7,1
Сўйим чиқими, %	57,4±0,87	58,8±0,46	57,5±0,4	57,9±0,43	58,0±0,42	59,7±0,62
Нимталанган ва совитилган гўшт оғирлиги,	103,0±2,1	124,0±4,01	113,2±2,11	135,1±4,1	116,4±0,69	143,0±1,1

кг						
Лахм гўшт оғирлиги, кг	82,1±2,01	99,2±4,0	90,8±3,12	108,1±3,11	92,9±2,41	116,0±2,18
Суяклар оғирлиги, кг	18,3±0,09	22,0±0,1	20,0±0,08	24,5±0,13	21,4±0,13	24,6±0,07
Истеъмол қилинадиган қисми, %	79,7	80,0	80,2	80,1	79,9	81,1
Истеъмол қилинмайдиган қисми, %	20,3	20,0	19,8	19,9	20,1	1 8,9
Гўшторлик коэффициенти.	4,0	4,0	4,1	4,0	4,0	4,3

10,2 кг ($P < 0,01$) ёки 9,9 %, 13,4 кг ($P < 0,01$) ёки 13,0 %, 3,2 кг ($P < 0,05$) ёки 2,8 %, 21 ойликда 11,1 кг ($P < 0,05$) ёки 8,9 %, 19,0 кг ($P < 0,01$) ёки 15,3 %, 7,9 кг ($P < 0,05$) ёки 5,8 % ни ташкил қилган.

Лахм гўшт миқдори I - гуруҳдаги букачаларда ҳар иккала сўйимда 82,1 ва 99,2 кг бўлган, бу II - гуруҳдаги тенкурлариникидан: 8,7 кг ($P < 0,01$) ёки 10,7 %, ва 8,9 кг ($P < 0,05$) ёки 9,0 %; III - гуруҳдан эса 10,8 кг ($P < 0,01$) ёки 13,2 % ва 16,6 кг ($P < 0,01$) ёки 16,9 % кам. Лахм гўштининг букачалар ёшига қараб кўпайиши бўйича ҳам гуруҳлараро ишонарли даражада фарқ аниқланган. Бу кўрсаткич I- гуруҳда 17,1 кг ($P < 0,01$) ёки 20,8 % , II - гуруҳда 17,3 кг ($P < 0,01$) ёки 19,1 %, III – гуруҳда 23,1 кг ($P < 0,01$) ёки 24,9 % ни ташкил этган. Олий ва биринчи навли гўшт бўйича 18 ойликдан 21 ойликкача ўсиш фарқи гуруҳларда тегишлича: 12,0 кг (22,6 %); 12,6 кг (20,1 %) ва 16,1 кг (26,4 %) бўлган.

Олинган соф фойда гуруҳларда ёш бўйича тегишли равишда 133,0, 179,9, 184,3, 225,5, 194,2 ва 236,0 минг сўмни, рентабеллик даражаси эса мос равишда 30,0, 31,3, 41,2, 38,9, 42,4 ва 39,8 % ни ташкил қилган.

Илмий тадқиқот ишлари шундан далолат берадики, зарафшон воҳаси шароитида қора – ола зоти ва уни голштин зоти билан чатиштириш натижасида олинган ҳар хил генотипли чатишма авлодлари жадал усулда

боқиб, бўрдоқиланганда юқори тирик вазнга эга бўлиб, сифатли гўшт етиштириш самарадорлиги ошар экан. Бу эса, нафақат зоотехникавий ва иқтисодий, балки ижтимоий ва сиёсий муаммо ҳисобланган аҳолининг қорамол гўштига бўлган эҳтиёжини қондириш борасида олиб борилаётган комплекс чора тадбирлар асоси ҳисобланади. Қорамол гўштининг асосий қисми эса айнан сут йўналишидаги шу зотлар ва уларнинг чатишма авлодларидан олинади. Чунки махсус гўшт учун мўлжалланган қорамол зотлари Мамлакат қорамолчилигини 3 - 4 фоизигигина ташкил қилади ҳалос.

А.Зелепухиннинг (2009) ёзишича, ҳатто Россия федерациясининг гўшт қорамолчилиги яхши ривожланган Оренбург вилоятида ҳам гўшт балансида қорамол гўшти биринчи ўринда бўлиб, унинг асосий қисми сут йўналишидаги қорамол зотларидан олинар экан. Муаллиф шу соҳанинг мутахассиси ва Бутун Россия гўшт қорамолчилиги илмий – тадқиқот институтининг раҳбари сифатида, Оренбург вилояти мисолида аҳолини қорамол гўштига бўлган талабини ижобий ҳал қилиш борасида фикир – мулоҳаза юритади.

«Мясоплемскот» муассасаларининг бадаллик мабмаблағларига вилоят хўжаликлараро селекция станцияси қурилиб, фойдаланишга топширилди, бу ерда зотдор гўштбоп буқалар зоти ва маҳсулдорлигига кўра текширилади. Шундан сўнг улар пода сифатини яхшилаш учун хўжаликларга сотилади. 2000 - 2004 йилларда гўштбоп 1500 зотдор буқа сотилди, бу эса вилоятда тармоқ равнақи барқарорлашишига сабаб бўлди. Биргина мисол: 100 сигир ва ғуножиндан бузоқ туғилиши 30 % га, ёш молларнинг маҳсулдорлиги 19 % га, меҳнат унимдорлиги эса 40 % га ошди.

Деҳқон (фермер) хўжаликлари гўшт чорвачилигини ривожлантиришда муҳим ўрин тутди. Ҳозир фермерлар қўлида бедапоялар ва яйловларнинг 40 % га яқин бўлса ҳам, лекин улар

боқаётган чорва мол жуда кам. Гўшт чорвачилиги туманлардаги барча хўжаликлар асосан дон етиштирмакдалар ва бундан яхши даромад олмакдалар, бунинг учун албатта қурғоқчилик бўлмаслиги керак.

Вилоятнинг дашт ва куруқ дашт минтақаларида жойлашган дехқон хўжаликларини ихтисослаштиришда ер майдонларидан самарали фойдаланиш, тармоқларини бир – бири билан уйғун ривожлантириш бўйича тавсиялар ишлаб чиқилди. Чорвачиликда етакчи тармоқ сифатида гўшт чорвачилиги тавсия этилди.

Қўлида 200 гектардан ортиқ ер майдони ва 40 % дан кўп табиий озуқа ўтлоқлари бўлган дехқон (фермер) хўжаликларида 20 – 25 бош гўштбоп сигирларни боқиш мақсадга мувофиқдир. Ҳисоб – китобларга кўра, бу 2010 йилга келиб, вилоятда гўштбоп сигирлар сонини 6 - 6,5 мингтага етказиш имконини беради. Агар қурғоқчилик содир бўлса, фермерлар унинг оқибатларини бир қадар осонроқ бартараф этадилар.

Тартибга солинмайдиган бозор муносабатлари, шавқатсиз рақобат шароитида гўшт чорвачилигини муваффақиятли юритиш учун кўрилган тадбирлар кифоя қилмай қолди. Масаланинг моҳияти шундаки, мол гўшти етиштириш, ҳатто иқтисодий жиҳатдан бақувват хўжаликларда ҳам зиён келтиради. Гўшт чорвачилиги манфий рентабеллигининг сабабларидан бири (қишлоқ хўжалигининг бошқа тармоқлари қатори) тармоқлараро айрибошлашнинг номутаносиблиги, нархларнинг адолатсизлиги (нопаритетлиги)дадир. Сотиш нархлари меҳнат харажатларини қоплаш билан бир қаторда бюджет билан ҳисоб - китоб қилиш ва кенгайтирилган ишлаб чиқариш фойда кўришни ҳам таъминлаши зарур. Тадқиқотимизга асосан, гўшт чорвачилигининг рентабеллиги 18 % га етиши, кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш камида 35 % бўлиши лозим.

Фикримизча, тармоқни давлат томонидан қўллаб қуватлайдиган, илмий жиҳатдан асосланган дастурни ишлаб чиқариш зарур. Жаҳон тажрибаси шундан далолат берадики, танлиқдан чиқиш учун маҳсулот

етказиб беришга квоталар зарур. Кафолат берилган нархлар ва квоталар лозим, шунингдек, мамлакатда ишлаб чиқаришни рағбатлантириш учун кредит- молия тизими зарур бўлади, бошқача айтганда, бозор жараёнларини давлат тартибга солиб туриши керак.

Шу билан бир қаторда тармоқни самарали юритиш учун хўжалик ҳисобини такомиллаштириш айтиш муддаодир, худди шу омил тежаб – тергашга, унимдорликнинг ортишига, таннархнинг камайишига ёрдамлашади.

П.С.Собиров (1990, 1995) узоқ йиллар давомида қора – ола зотини соф ҳолда ва уларни буқалари билан бир қанча сутбоп ва қўшмахсулдор хайвонларнинг сигирларни урчитиш олинган биринчи бўғин чатишма авлодларни гўшт маҳсулдорлигини ўрганган (6 жадвал).

6-жадвал

Қора – ола ва унинг ҳар хил генотипли буқачаларининг гўшт маҳсулдорлиги (П.С.Собиров маълумоти, 1990).

Гуруҳлар Зот ва зотдорлик	Таъриба охирдаги тирик вазн, кг	Сўйишдан олдинги тирик вазн, кг	Нимталанмага н гўшт оғирлиги, кг	Чиқими, %	Сўйим оғирлиги	Сўйим чиқими, %
15- ойлик						
I- қора-ола	351,2±2,6	332,5±2,4	177,9±1,6	53,6±1,8	190,2±2,1	57,2±1,9
II- қора-ола х швиц	368,0±2,8	348,0±2,6	188,6±1,9	54,2±1,7	202,5±2,2	58,2±1,8
III- қора-ола х қизил чўл	361,0±2,9	340,5±2,5	182,9±1,8	53,7±1,9	195,8±1,9	57,5±1,9
IV- қора-ола х қизил эстон	356,0±2,7	337,0±2,4	180,3±1,9	53,5±1,6	192,8±2,0	57,2±1,7
18 - ойлик						
I- қора-ола	489±9,1	467±8,6	253,6±3,6	54,3±2,1	273,2±3,8	58,5±2,3
II- қора-ола х швиц	516±10,0	493±9,1	272,2±3,7	55,2±2,4	293,4±3,7	59,5±2,4

III- қора-ола х қизил чўл	504±11,0	481±10,1	264,1±3,6	54,9±2,5	283,8±3,6	59,0±2,6
IV- қора-ола х қизил эстон	496±9,5	474±8,6	258,3±3,4	54,5±2,3	277,3±3,4	58,5±2,4
	21 - ойлик					
I -қора-ола	425±8,6	404±7,5	216,9±2,6	53,7±1,8	232,3±2,1	57,5±1,3
II- қора-ола х швиц	448±8,6	425± 7,6	235,0±3,0	55,0±2,0	251,9±3,0	59,2±2,1
III- қора-ола х қизил чўл	436±8,4	414±8,1	223,6±2,8	54,0±1,9	240,1±3,8	58,0±1,9
IV- қора-ола х қизил эстон	428±7,8	408±7,4	220,3±2,7	54,0±1,7	235,8±3,7	57,8±1,8

Ушбу жадвалдан кўриниб турибдики, тажриба охиридаги ва сўйишдан олдинги тирик вазн бўйича гуруҳлараро фарқ юқори бўлган. Бунда қора - ола зотга мансуб букалар билан швиц зотли сигирларни чатиштириш натижасида олинган биринчи бўғин авлодлари барча ўсиш ойларида устунлик қилишган. Хусусан 15 ойликда улар ўз тенгқурлари I, III ва IV гуруҳлардаги буқачаларни шунга мос равишда 16,8 кг ёки 4,8 фоиз, 7,0 кг ёки 1,2 фоиз ва 13,0 кг ёки 3,7 фоизни ташкил қилган. Сўйишдан олдинги тирик вазн бўйича фарқ тегишлича гуруҳларда: 15,5 кг ёки 4,7 фоиз, 7,5 кг ёки 2,2 фоиз ва 11,0 кг ёки 3,3 фоизга тенг бўлган. Бу кўрсаткичларда аниқланган фарқ қора-ола зотига мансуб букалар билан чатиштириш натижасида олинган швиц, қизил чўл, қизил эстон зотли чатишма авлодларда кам бўлсада гетрозис ходисаси рўй берган. Чунки соф зотлига нисбатан айнан чатишма авлодларда ўсиш жадал кечган ва тирик вазни ошишига сабаб бўлган.

Ҳайвонлар сўйилгандан кейин ҳам сўйим кўрсаткичлари бўйича гуруҳлараро фарқ аниқланган. Хусусан гўшт маҳсулдорлигини характерлайдиган нимталанмаган гўшт салмоғи соф зотли қора-ола

буқачалари ўз тенгқурларидан: 15 ойлигида 10,7 кг ёки 6,0 фоиз, 5,0 кг ёки 2,8 фоиз, 2,4 кг ёки 1,3 фоиз; 18 ойлигида 18,6 кг ёки 7,3 фоиз, 10,5 кг ёки

4,1 фоиз, 4,7 кг ёки 1,9 фоиз ва 21 ойлигида 18,1 кг ёки 8,3 фоиз, 6,7 кг ёки 3,1 фоиз, 3,4 кг ёки 1,5 фоиз кам кўрсаткичга эришган.

Шуни унитмаслик лозимки, агарда ушбу зотларни швиц зотидан ташқари соф холда урчитиб гўшт маҳсулдорлигини баҳолаганда, албатта бу кўрсаткичлар соф зотли қора – оладан кам бўлар эди. Бу эса қора-ола зотини нафақат ушбу зотлар учун сут маҳсулдорлигини балки, гўшт маҳсулдорли учун ҳам яхшиловчилигини кўрсатади.

Буни биз П.Собиров (1990) томонидан ўтказилган тажрибада олинган сўйим оғирлиги тўғрисидаги маълумотлардан ҳам билсак бўлади (6-жадвал).

6-жадвал натижаларидан кўриниб турибдики, 15 ойликдаги буқачаларнинг сўйим оғирлиги 190,2 кгдан 202,5 кг гача бўлган. Бунда соф зотли қора - ола буқачаларининг 15 ойликда сўйим оғирлиги 190,2 кг ни ташкил этган, бу эса II – гуруҳдан 12,3 кг (6,5 %), III гуруҳдан 5,6 кг (2,9%), IV – гуруҳдан 2,6 кг (1,3 %) кам демакдир. Худди шундай фарқ ҳайвонларнинг 18 ойликда сўйилган буқачаларида ҳам кузатилган. Бошқача қилиб айтганда соф зотли қора - ола буқачалардан сўйим оғирлиги бўйича II – гуруҳ буқачалари 20,7 кг (7,4 %), 10,6 кг (3,9 %) ва IV – гуруҳ 4,1 кг (1,5 %) зиёд тош босишган.

Худи шунга ўхшаш фарқ 21 ойликда сўйилган буқачаларда ҳам аниқланган бўлиб, тегишли равишда гуруҳларда: 14,6 кг (8,4 %), 7,8 кг (3,4 %), 3,5 кг (1,5 %) ни ташкил этган. Кўриниб турибдики, бу ёшда ҳам асосан юқори кўрсаткичга швиц зоти билан олинган чатишма ҳайвонлар устунлик қилишган. Чатишма авлодлар орасида қизил эстон зоти билан олинган буқачалар паст кўрсаткичларга эришган. Оралик ўринни қизил чўл зотига мансуб чатишма буқачалар эгаллашган. Бошқача қилиб

айтганда қизил чўл буқачалари қизил эстондан ва соф зотли қора – оладан устун бўлишган, лекин швиц зотига мансуб чатишма авлодлардан орқада қолишган. Гўшт маҳсулдорлиги бўйича қорамолларни баҳолашда муҳим ўрин тутадиган кўрсаткичлардан бири бўлган, сўйим чиқими тажрибадаги гуруҳлардан шунга мос равишда: 15 ойликда- 57,2; 58,2; 57,5; 57,2 , 18 ойликда – 58,5; 59,5 ; 59,0; 58,5 ва 21 ойликда – 57,5; 59,2; 58,0; 57,8 фоизга тенг бўлган. Бу кўрсаткич бўйича ҳам ишонарли даражада гуруҳлараро фарқ аниқланган.

Юқорида таҳлил қилинган тадқиқотга ўхшаш изланишлар А.К.Кахаров (1988) томонидан, Сурхандарё вилояти шароитида ўтказилган. Муаллифлар тажриба учун келиб чиқиши билан бир – биридан кескин фарқ қилган буқачаларни гўшт маҳсулдорлигини ўрганган. I- гуруҳга (симментал х қора-ола), II – гуруҳга (швиц х қора - ола) ва III гуруҳга (латвия қўнғир зоти х қора - ола) ҳар хил генотипли чатишма ҳайвонларни киритган. Ҳар бир гуруҳга 10 бошдан энди туғилган эркак бузоқлар танланган ва улар 18 ойлигигача жадал усулда боқилган. Қуйидаги 7 - жадвалда тажрибадаги буқачаларнинг тирик вазни тўғрисидаги маълумотлар берилган.

7-жадвал

Ҳар хил генотипли буқачаларни ўсиш кўрсаткичи
(А.К.Кахаров маълумоти, 1988)

Ўши, ойлар ҳисобида.	Гуруҳлар		
	I	II	III
энди туғилган.	27,1±0,43	26,8±0,42	26,2±0,48
3	83,0±0,85	80,0±1,41	78,0±0,61
6	146,1±1,53	141,0±1,57	123,0±1,06
9	212,0±2,14	206,0±1,46	177,0±1,51
12	284,0±2,53	273,0±1,72	237,0±1,70
15	364,0±2,65	343,0±1,72	310,3±1,39

18	471,0±2,98	447,0±2,45	411,0±2,60

Қуйидаги берилган 7- жадвал кўрсаткичларидан шундай хулоса қилиш мумкинки, тажрибанинг бошланишида тирик вазн бўйича гуруҳлараро фарқ катта бўлмаган. Лекин, тажрибанинг иккинчи ойларида швиц зоти билан олинган чатишма авлодлар ўсиш бўйича бошқа гуруҳлардаги тенгқурларини орқада қолдиришган. Хусусан улар ўзининг 12 ойлигида ўз тенгқурлари II ва III - гуруҳлардан шунга мос равишда 11,0 кг ёки 2,5 фоиз ва 60,0 кг ёки 14,6 фоиз зиёд кўрсаткичга эришган. Бу фарқ 15 ойликда мутаносиб тарзда швиц зоти билан чатишма ҳайвонлар фойдасига шунга мос равишда: 21,0 кг ёки 6,1 фоиз ва 53,7 кг ёки 17,3 фоизни ташкил қилган. Тажриба охирида яъни 18 ойлигида ҳам ушбу ҳолат сақланиб қолган бўлиб, швиц ва қора - ола билан олинган буқачаларнинг тирик вазни 471,0 кг ни ташкил қилган, бу эса қизил чўл авлодларидан (II - гуруҳ) 24,0 кг ёки 5,4 фоиз ва латвиянинг қўнғир зотларидан (III -гуруҳ) эса 60,0 кг ёки 14,6 фоиз кўп демакдир.

Ушбу таҳлиллардан кўриниб турибдики, швиц зотига мансуб чатишма буқачалар жадал ўсган, яъни катта тирик вазнга эришган. Маълумки тирик вазн гўшт маҳсулдорлигини характерлайдиган асосий кўрсаткич ҳисобланади. Шунинг учун ҳам буқачаларнинг гўшт маҳсулдорлиги ҳам турлича бўлган. Буни биз 18 ойликда ўтказилган назорат сўйимни 8 - жадвалга берилган маълумотлардан биламиз.

8- жадвал.

Назорат сўйим кўрсаткичлари. ($n=10$)

(А.Кахаров маълумотлари)

Кўрсаткичлар	Гуруҳлар ($X \pm S_x$)		
	I	II	III
Сўйишдан олдинги тирик вазн, кг	457,9±3,53	432,3±2,8	398,0±4,5

Нимталанмаган гўшт, кг	253,3±2,25	239,4±1,73	216,48±2,3
Ички ёғ оғирлиги, кг	15,4±0,43	12,56±2,81	10,23±2,29
Ички ёғ чиқими, %	3,36	2,91	2,57
Сўйим оғирлиги, кг	268,7	257,96	226,71
Сўйим чиқими, %	58,70	58,30	56,96
Тери оғирлиги, кг	28,6±0,49	29,01±0,92	26,71±0,49
Тери чиқими, %	6,25	6,71	6,70

8 - жадвал маълумотларини тахлили шундан далолат берганки, сўйишдан олдинги тирик вазн бўйича 1- гуруҳ букачалари, ўз тенгқурларидан 25,6 кг ёки 5,9 фоиз ва 59,9 кг ёки 15,1 фоиз ўтиб кетишган. Нимталанмаган гўшт оғирлиги бўйича фарқ шунга мос равишда 13,9 кг ёки 5,8 фоиз ва 36,8 кг ёки 17,0 фоизни ташкил қилган. Ҳайвонларни гўшт маҳсулдорлигини ҳисоблаганда ва шу кўрсаткич бўйича баҳолаганда, ички ёғ кўрсаткичи муҳим ўрин тутди. Чунки шу кўрсаткич бўйича ҳайвонларни ёши бўйича ёғ, мускул ва суяк тўқмаларини ривожланганлиги тўғрисида хулоса қилиш мумкин.

Тажрибада ички ёғнинг мутлоқ ва нисбий кўрсаткичи бўйича ҳам швиц чатишма авлодлари устунлик қилишган қизил чўл букачалари оралик ўринда бўлишган, яъни швиц авлодларидан орқада бўлишса, аксинча латвиянинг қўнғир зотидан устун бўлишган.

Сўйим оғирлиги бўйича ҳам гуруҳлараро фарқ аниқланган бўлиб, бунда ҳам, швиц зотига мансуб букачалар ўз тенгқурлари қизил чўл ва латвиянинг қўнғир зотли чатишма авлодларини мутаносиб равишда: 10,8 кг ёки 4,2 фоиз ва 42,0 кг ёки 18,5 фоиз орқада қолдирган. Бу кўрсаткич бўйича қизил чўл ва латвиянинг қўнғир зоти орасидаги фарқ биринчиси фойдасига 31,2 кг ёки 13,8 фоизни ташкил қилган. Сўйим ва гўшт маҳсулдорлигини бошқа кўрсаткичлари бўйича ҳам ишонарли равишда гуруҳлараро фарқ аниқланган. Ҳайвонларни сўйгандан кейин уларни

сўйим оғирлиги ва сўйим чикими бўйича баҳолаш одат тусига кирган. Лекин ҳайвонларни гўштнинг сифат кўрсаткичлари бўйича баҳолаш ҳам муҳим ҳисобланади. Бунда ҳайвонларнинг нимталанмаган тансидаги лаҳм гўшт, олий, 1 ва 2 – навли гўшлар, суяклари, бириктирувчи тўқмалар, гўшторлик коэффиенти, нимтанинг ҳазм қилинувчи ва ҳазм қилинмайдиган қисми каби кўрсаткичлар таққослаб ўрганилиши кўзда тутилади.

А.Хушвақтов (2007) Зарафшон воҳаси шароитида қорамол гўшти етиштиришни кўпайтириш муаммосини ҳал қилиш мақсадида, воҳа шароитида кенг тарқалган ва ўзининг айрим хўжалик белгиларини голштин зоти билан яхшилашга мухтож бўлган қора – ола ва ҳар хил генотипли голштинлаштирилган буқачаларни гўштнинг сифат кўрсаткичларини характерлайдиган навли бўлакларни ўрганган (9-жадвал).

1,5 ёшли сф зотли қора – ола (1 гуруҳ) буқачалар сўйилганда 1 – навли гўшт бўлаклари 65,7 кг бўлиб, ўз тенгдошлари II ва III гуруҳ тенгқурларидан 6,5 кг ($P<0,05$) ёки 10,0 %, 9,0 кг ($P<0,01$) ёки 13,7 % га орқада қолган, 21 ойликдаги назорат сўйимида бу фарқ шунга мос равишда: 8,1 кг ($P<0,05$) ёки 10,3 % ва 12,3 кг ($P<0,05$) ёки 15,6 % га тенг бўлди. II – гуруҳдаги ҳайвонлар бу кўрсаткич бўйича оралиқ ўринда бўлиб, 1,5 ёшли III – гуруҳдаги тенгдошларидан 2,5 кг ($P<0,05$) ёки 4,8 % га орқада қолган.

Энг сифатли ҳисобланган кўкрак қисми 1 гуруҳда ҳар иккала сўйимда ҳам 9,1 ва 13,4 кг ни ташкил қилган. Бу эса II – гуруҳдаги тенгдошларига нисбатан 1,2 кг ($P<0,01$) ёки 13,2 % ва 2,2 кг III – гуруҳдаги тенгқурларидан 16,4 % кам демакдир.

Ушбу кўрсаткич бўйича 1 гуруҳ буқачалари III – гуруҳдаги тенгқурларидан 2,9 кг ($P<0,01$) ёки 31,8 % ва 3,6 кг ($P<0,01$) ёки 26,9 % кам бўлди. Бикин гўштнинг салмоғи ҳам III – гуруҳдаги ҳайвонларда

юқори бўлиб, шунга мос равишда 1-гурухга нисбатан 1,4 кг ($P<0,01$) ёки 17,2 %, 2,2 кг ($P<0,01$) ёки 23,6 % ва II – гуруҳга нисбатан эса 0,5 кг ($P<0,05$) ёки 5,6 %; 0,5 кг ($P<0,05$) ёки 4,2 % кўп бўлди. Жами иккинчи навли гўшт бўлаклари 1,5 ёшли 1 гуруҳ букачаларидан 31,8 кг бўлган, бу эса II – гуруҳдан 4,3 кг ($P<0,05$) ёки 13,5 %; III – гуруҳдан эса 5,5 кг ($P<0,05$) ёки 17,3 % га камдир. 21 ойликда ўтказилган назорат сўйимида бу кўрсаткич бўйича гуруҳлараро фарқ тегишлича: 2,5 кг ($P<0,05$) ёки 6,3 % ва 6,9 кг ($P<0,01$) ёки 17,5 % бўлди. Учинчи навли гўшт бўлаклари бўйича гуруҳлараро фарқ сезиларли даражада бўлмади.

Тажрибадаги буқачалар гўштининг навли бўлаклари, кг ($X \pm Sx$)

Кўрсаткичлар	Г у р у х л а р					
	I		II		III	
	18 ойлик	21 ойлик	18 ойлик	21 ойлик	18 ойлик	21 ойлик
Нимталанган ва совитилган гўшт оғирлиги, кг	102,5±2,16	123,4±2,10	112,8±1,90	134,8±3,11	116,8±1,90	142,3±4,10
Кўкрак қисми	9,1±0,01	13,4± 0,04	10,3±0,01	15,6±0,04	12,0±0,04	17,0±3,11
Орқа қисми	8,0 ±0,02	10,1±0,01	9,5±0,02	12,5±0,02	10,5±0,03	15,0±0,16
Кет қисми; шу жумладан	48,6±1,91	55,5±3,10	52,4±0,61	59,0±0,40	52,2±1,10	59,3±0,96
Биқин гўшти	8,1±0,02	9,3±0,01	9,0±0,01	11,5±0,10	9,5±0,03	12,0±0,09
Сонни қуйи қисми	9,2±0,01	11,4±0,04	10,9±0,02	13,0±0,21	11,0±0,02	13,5±0,01
Тос –сон гўшти	33,3±0,04	34,8±1,41	32,5±1,01	33,5±2,40	31,7±0,60	33,8±0,09
Жами биринчи нав	65,7±2,03	79,0±4,10	72,2 ±0,60	87,1±3,10	74,7±3,18	91,3±1,1
Курак қисми	19,1±1,10	25,2±1,10	22,3±0,96	24,0±1,16	23,0±0,76	25,5±0,41
Елка қисми	8,0±0,01	11,0±0,11	9,5±0,02	12,4±0,41	10,0±0,03	13,2±0,39
Шапоқ қисми	3,7±0,01	5,0±0,01	4,3±0,01	6,6±0,07	4,3±0,01	7,3±0,03
Жами иккинчи нав	31,8±0,44	39,5±0,64	36,1±0,04	42,0±1,10	37,3±1,09	46,0±0,93
Бўйин - бўғизлок	1,9±0,01	1,7±0,01	1,5±0,01	1,6±0,01	1,7±0,01	1,7±0,01
Олдинги оёқ илик суяги	1,0± 0,10	1,1± 0,01	1,1±0,01	1,3 ±0,01	1,3 ±0,01	1,3 ±0,01
Орқа оёқ илк суяги	2,1± 0,01	2,3± 0,01	1, 6± 0,01	2,3± 0,01	1,8 ± 0,01	2,0± 0,01
Жами учунчи нав	5,0± 0,02	5,1± 0,01	4,2 ± 0,01	5,2± 0,02	4,8 ± 0,01	5,0± 0,01

Маълумки, ёш моллар танасининг бириктирувчи тўқмаларида сув миқдори кўп бўлади. Шунинг учун ҳам ёш молни гўшти катта ёшли моллар гўштига нисбатан анча майин ва ширалидир. Умуман олганда моллар семизлик даражасининг кўтарилиши билан гўшт нимталаридаги сувнинг нисбий миқдори камаяди, қуруқ моддалар салмоғи эса кўпайиб, гўштни каллориялиги анча ошади. Қуйидаги 10 - жадвалда гўштни ўртача намунасини кимёвий таркиби берилган.

10- жадвал

Букачалар лаҳм гўштининг кимёвий таркиби, %

Кўрсаткичлар	Г у р у х л а р					
	I		II		III	
	18 ойлик	21 ойлик	18 ойлик	21 ойлик	18 ойлик	21 ойлик
Сув	69,29	67,90	69,09	67,76	68,81	67,30
Қуруқ модда	30,71	32,10	30,91	32,24	31,19	32,70
Шу жумладан; оксил	21,00	21,10	20,99	21,12	21,23	21,73
Ёғ	8,61	10,01	8,77	10,09	8,87	9,98
Кул	1,10	0,99	1,15	1,03	1,09	0,99
1 кг гўштни тўйимлилиги, МДж	6,90	7,49	7,04	7,51	7,13	7,65
Калций, г/кг	0,11	0,10	0,10	0,11	0,11	0,12
Фосфор, г/кг	2,64	2,83	2,55	2,75	2,60	2,86

10 жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, гўшт таркибидаги сув миқдори 67,30 % дан (21 ойлик III – гуруҳда) 69,29 % гача (18 ойлик II – гуруҳ) ўзгарган. Фарқ 19,7 % ни ташкил қилган. Худди шунингдек қуруқ модда ҳам 30, 71 % дан 32, 70 % гача фарқланади. Шунга мос равишда ёғ миқдори: I гуруҳда 16,1; II – гуруҳда 15,1 ва III – гуруҳда

12,5 % гача кўпайди. Бундан кўриниб турибдики, ҳайвонларни ёши улғайган сари танада ёғ тўқмалари жадал ривожланиб, гўштнинг тўйимлилиқ хусусиятини оширган.

Тажрибадаги ҳайвонлардан юқори сифатли гўшт олинганлигини унинг таркибидаги оксил салмоғидан ҳам билса бўлади. Оксилнинг энг юқори кўрсаткичи 21 ойлик ҳайвонларда кузатилган бўлиб, шунга мос равишда гуруҳларда: 21,10; 21,12 ва 21, 73 % ни ташкил қилди.

Маълумки гўштнинг сифатини баҳолашда унинг биологик қиймати эътиборга олинади. Бунинг учун эса оксил сифат кўрсаткичи (ОСК) муҳим ўрин тутди. Бошқача қилиб айтганда, триптофан ва оксипролин аминокислоталарини бир – бирига бўлган нисбати айнан шу кўрсаткични белгилайди. 18 ойлик ҳайвонларда унинг салмоғи: I гуруҳда - 4,80; II – гуруҳда - 5,03 ва III – гуруҳда - 5,68 % ни ташкил қилган.

Ёш улғайиши билан бу кўрсаткич анча кўпайган ва 21 ойликда шунга мос равишда: I гуруҳда 5,10 II – гуруҳда - 5,28 ва III – гуруҳда - 6, 29 % га етганлиги аниқланган. Энг кам кўрсаткич 4,80 (18 ойлик I – гуруҳ) бўлган бўлса, энг юқори кўрсаткич эса 6,29 % ни (21 ойлик ва III – гуруҳ) ташкил этди.

Хулоса қилиб айтганда, ҳайвонлар гўшт маҳсулдорлиги ва сифати кўпгина омилларга боғлиқ бўлиб, улардан энг муҳимлари зот хусусиятлари ҳамда озиқлантириш меъёри ва унинг тўйимлилиқ даражасидир.

У.Н.Носировнинг (2009) ёзишича, гўшт етиштиришни жадаллаштириш тенденцияси кейинги 15 - 17 йиллар мобайнида ҳам кузатилади. 1988 йилда гўшт етиштириш ҳажми сўйилган вазнда 477,8 минг тоннани ташкил этган бўлса, 2006 йилга келиб бу кўрсаткич 690,8 минг тоннага етди. Унинг кўтарилиш жадаллиги моллар бош сонининг деҳқон хўжаликларида кўпайиши ҳисобига тўғри келмоқда. Жами етиштирилган гўшт миқдорида қорамол гўштининг салмоғи 60 - 63 фоизгача кўтарилган.

Лекин, гўштга сўйилган қорамоллар тирик вазни 245 – 248 кг га пасайиб борганлиги гўшт етиштиришга салбий таъсир кўрсатган. Паст вазнли ориқ молларни сўйишга йўл қўйилган. Бу борада Давлат стандарт талаблари ва санитария – ветеринария қоидаларига риоя қилиш сусайиб бормоқда. Бундай ҳолат ҳатто Тошкент шаҳрининг Чорсу гўшт бозорида ҳам кузатилмоқда. Вилоятлардан тури ҳолатларда сўйиб келтирилган нисбатан ориқ мол гўштлири бозор биносининг ўзида антисанитария ҳолатида лаҳм гўшт ва суякка ажратилиш ҳолатларини қандай изохлаш мумкин?!

Аслида, ҳар бир гўштга мўлжалланган мол ветеринария кўригидан ўтказилиб, сўнгга сўйишга рухсат этилади. Гўшт нимталарини назоратдан ўтказишда Давлат стандарти талаблари асосида молларнинг тури ва гўшт нимталарининг семизлик категорияси аниқланиб, тегишли тамғалар босилиши керак.

Зоотехник ва Давлат стандарти талабларига кўра новвосларни юқори вазн ва семизлик даражасига етказиб, махсус жихозланган укушхоналарда сўйиш, юқори сифатли ҳолда бозорга чиқариш ва истеъмолчиларга етказиш айнан мақсадга мувофиқдир.

Ҳозирда оилалар, деҳқон ва фермер хўжаликларида сомон билан озиқлантириш шароитида моллар майдалашиб, семизлиги паст ҳолатда қолмоқда. Гўшт маҳсулдорлик имкониятларининг атиги 50 - 60 фоизигина ишга солинмоқда. Натижада юқори вазн ва семизлик даражасига етказилган икки бош новосдан олинадиган 500 - 520 кг гўшт учун ҳозирги ҳолатда учта молни сўйишга тўғри келмоқда. Ҳар уч молнинг биттаси ортиқча харажат қилинмоқда. Бунинг асосий сабаби биринчидан хўжаликларда озиқа майдонларининг етишмаслиги, жамғарилган озиқаларнинг камлиги ва сифатнинг пастлиги, иккинчидан тегишли корхоналар томонидан тўла қийматли омухта емларни етказиб бермаслик, учинчидан, ёш моллар ва новвосларни жадал парваришlash, бўрдоқилash

технологияларини жорий этишдаги имкониятларнинг йўқлигидан деб тушиниш мумкин.

Келтирилган муаммоларни бартараф этиш ва сўйиладиган моллар вазнини генетик имконият даражасига кўтариш қорамол гўшти етиштириш миқдорини 30 – 35 фоизга ортиради.

Ўзбекистонда урчитилаётган қорамол зотларининг юқори гўшт маҳсулдорлиги илмий – тадқиқот ишлари ва илғор тажриба амалиётида аниқланган.

Республикаимизнинг турли ҳудудларида қора – ола, қизил чўл, бушув, швиц санта – гертруда, қозоқи оқ бош ва абердин ангус қорамоллари урчитилмоқда.

Қора – ола зотли моллар Ўзбекистонда кенг тарқалган. У ўзининг юқори сут маҳсулдорлиги, гўштининг сифати ва турли иқлим шароитларига мослашиш хусусиятлари билан ажралиб туради. Ёш моллар ва новвослар юқори гўшт маҳсулдорлигини намоён этиш қобилиятигига эга. Турли сақлаш, озиқлантириш ва бўрдоқилаш шароитларига ҳос равишда уларнинг гўшт маҳсулдорлик кўрсаткичлари ўзгаради. Жумладан ахталанган моллар “Қизил шалола ” тажриба хўжалигида ўртача озиқлантириш шароитларида парвариш қилинганда 18 ойлигида 412 кг тирик вазнга етган. Юқори озиқлантириш меъёрида новвослар вазни 500 кг га яқинлашган, юқори сифатли сўйим кўрсаткичларини намоён қилган (11-жадвал).

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, гўштга сўйилган новвослар 18 ойлигида 500 кг тирик вазнга етишида мускуллар билан тўлишган ҳолда ёғ тўқмалари билан қопланган 260 – 277 килограмм вазндаги гўшт нимталарини шакиллантирган. Лахм гўшт чиқимининг 80 фоиздан ва сўйим чиқимининг 59 фоиздан ошганлиги юқори семизликда сифатли гўшт олинганлигидан далолат беради. Гўшт кесимининг “мармарсимон” кўриниши мускуллар ва унинг толалари атрофида ёғ

Швиц зотли новвосларнинг юқори озиклантириш шароитларида
гўшт маҳсулдорлиги

Курсаткичлар	Тажриба муаллифлари					
	Нортожиева М.		Мамажонов С.М		Нам Н.С.	
	Новвосларнинг ёши, ой					
	12	18	12	18	12	18
Бўрдоқилашдан олинадиган вазн, кг	317,5	484,1	338,7	508,8	356,0	500,1
Сўйишдан олдинги тирик вазн, кг	283,3	456,0	326,0	488,8	318,6	470,2
Нимталанмаган гўшт оғирлиги , кг	143,8	265,1	173,0	276,8	170,3	259,1
Ички ёғлар оғирлиги, кг	3,5	7,1	5,2	12,1	4,7	14,1
Сўйим чиқими, %	52,0	59,7	54,7	59,1	54,9	61,2
Лахм гўшт чиқими, %	74,3	77,7	79,0	80,5	74,1	83,4

тўқмаларининг тўпланганлигини, унинг таъми ва тўйимлилигининг қанчалик ошганлигини кўрсатади.

Қора - ола зотли молларнинг кам маҳсулли бўлган қисмини саноат чатиштириш усулида гўштдор герефорд, шароле, киан ва лимузин зотлари билан чатиштиришдан олинган новвосларнинг гўшт маҳсулдорлиги қўшимча 12 – 18 фоизгача ошади ва гўштнинг сифати яхшиланади. Ушбу натижалар Ўзбекистонда синаб кўрилган ва амалиётга тавсия этилган.

4. ИҚТИСОДИЙ САМАРАДОРЛИК

Чорвачилик, шу жумладан қорамолчилиқ бўйича бажарилган ҳар қандай изланиш ва тадқиқотлар иқтисодий жихатдан асосланиши лозим. Чунки иқтисодий самарадорлиги бўлмаган тадқиқотларнинг ўтказилишининг ўзи ҳар томонлама мақсадсиз ҳисобланади. Шунинг учун қандай экологик иқлим шароитида ёки тоифасидан қатъий назар тажриба ўтказилган хўжаликларда ишнинг иқтисодий кўрсаткичлари ҳисобланади ва шу кўрсаткичга қараб таҳлил қилинади.

Шуни эътиборга олиш лозимки, ҳайвонларни иқтисодий кўрсаткичларига кўплаб омиллар таъсир қилади. Жумладан, ҳайвонларни тури, зоти, зотдорлиги, жинси, ёши, боқиши ва озиқлантириш шароити ва бошқалар ҳайвонлардан маҳсулот олиш иқтисодий кўрсаткичларини ижобий ёки салбий бўлишига алоқадордир.

Ҳайвонларни, жумладан қорамолларни иқтисодий кўрсаткичларини ҳисоблашда бевосита ва билвосита харажатлар ҳисобланади. Бевосита харажатларга озиқа харажати ва чўпон – чўлиқларга, мутахассисларга иш ҳақи учун сарфланадиган харажатлар кирса, билвосита харажатларга чорвачилик биноси ва чорвачилик жараёнларига қўлланиладиган механизм, ускуна, авто - уловлар амортизацияси, ёқилғи ва зооветеринария тадбирларига қилинган харажатлар киради.

Кўпгина ўтказилган тажрибалар, илмий тадқиқотлар ва изланишларнинг натижалари шундан далолат берганки, жами харажатни 65 – 70 фоизини озиқа харажати ва қолган 30 – 35 фоизини бошқа харажатлар ташкил қилган. Ана шу қилинган харажатларига қараб маҳсулот таннархи аниқланади.

Қанчалик кам озиқа ва меҳнат (одам / соат) сарфланган бўлса, шунчалик маҳсулот таннархи камаяди. Бунга маҳсулот ишлаб чиқариш ва маҳсулотни қайта ишлаш жараёнларини механизациялаштирилганлиги ва автоматлаштирилганлиги таъсир этади. Битирув малакавий ишининг IV –

бўлимида тахлил қилинган илмий – тадқиқот ишларининг иқтисодий кўрсаткичлари қуйидагича бўлган:

З.Т.Туракулов ташкил қилган илмий ишлаб чиқариш тажрибасида 1 ц қўшимча тирик вазн учун қора – ола, қизил чўл ва бушуев зотли буқачаларнинг 15 ойлигида тегишлича – 6,3: 6,5 : одам/ соат 18 ойлигида эса шунга мос равишда: 5,2; 5,5 ва 5,4 одам/ соат сарфланган. Тажрибанинг иқтисодий самарадорлиги 15 ва 18 ойликда мутаносиб равишда: 57,8; 55,5: 50,3 ва 84,8; 86,7; 87,8 фоизни ташкил қилган. Демак, 15 ва 18 ойликкача ҳайвонларни парваришлаш ва бўрдоқилаш учун сарфланган 1 сўм, хўжаликка тегишли равишда: 1,58; 1,56; ва 1,85; 1,57; 1,54 сўм бўлиб қайтган.

Ш.А.Каримов Сурхандарё вилоятининг Шерабод тумани шароитида ўтказилган илмий – тадқиқот ишининг иқтисодий кўрсаткичлари қуйидагича бўлган: I- швиц (буқача), II – швиц (урғочи тана), III – қора – ола (буқача), IV – қора – ола (урғочи танача), II – А швиц (биринчи туғум сигирлар), IV- Ақора – ола (биринчи туғум сигирлар) нинг 1 бошидан олинган қўшимча соф фойда тегишлича: 174,5; 136,8; 140,8; 109,2; 50,5; 70,5 минг сўм бўлган ва шунга мос равишда уларнинг иқтисодий самарадорлиги тегишлича: 32,5; 25,9; 29,3; 21,7; 21,7 36,9; 49,9 фоизни ташкил қилган.

П.С.Собиров Самарқанд вилояти Каттақўрғон саноат комплексида ташкил қилинган илмий ишлаб чиқариш тажрибасида қора-ола (I- гуруҳ) , қора-ола х швиц (II – гуруҳ), қора-ола х қизил чўл (III гуруҳ), қора – ола х қизил эстон (IV- гуруҳ) буқачаларнинг иқтисодий самарадорлиги 18, 21 ва 24 ойликда ўтказилган назорат сўйимларида тегишлича: 183,1, 191,0, 187,9 186,1; 175,1 184,9, 181,8, 179,5 ва 169,0 178,9, 175,1, 173,1 фоизни ташкил қилган. Демак, тажриба учун сарфланган 1 сўм харажат 1,69 сўмдан 1,91 сўмгача бўлиб хўжаликка қайтган.

А.К.Кахаров ўтказган хўжалик тажрибасида, қора-ола (I- гуруҳ), кизил чўл (II – гуруҳ), кизил эстон (III - гуруҳ), латвия қўнғир зоти (IV- гуруҳ), швиц (V- гуруҳ), маҳаллий яхшиланган қорамоллар (VI- гуруҳ) нинг иқтисодий кўрсаткичлари, яъни рентабеллик даражаси 21 ва 24 ойликда шунга мос равишда: 74,3, 73,2, 72,3, 71,6, 73,2 67,6 ва 89,1, 88,6 86,7, 85,9, 87,7 81,3 фоизни ташкил қилган. Бундан кўриниб турибдики, самарадорлик 67,6 дан 89,1 фоиз оралиғида бўлган. Бунда энг юқори кўрсаткич (74,3 ва 89,1 фоиз) қора – ола зотли буқачаларда кузатилган.

А.Хушвақтов Зарафшон воҳаси шароитида қора – ола ва шу зотнинг сигирларини голштин буқалри билан чатиштириш натижасида олинган ҳар хил генотипли буқачаларнинг гўшт маҳсулдорлигини ўрганиб, уларнинг иқтисодий кўрсаткичларини қуйидагича талқин қилган; 1 ц тирик вазннинг таннархи гуруҳларда 18 ва 21 ойликда тегишлича: 142,3, 149,0, 131,0 ва 136,8, 129,9, 136,0 минг сўм. Олинган соф фойда 133,0, 179,9, 184,3 ва 225,5, 194,2 236,0 минг сўм, ҳамда иқтисодий самарадорлик яъни рентабеллик даражасини 30,0, 31,3, 41,2 ва 38,9, 42,4 39,8 фоиз бўлганлигини таъкидлаган.

Бошқа таҳлил қилинган тадқиқот натижаларида ҳам қора – ола зотга мансуб бўлган соф зотли буқача ва урғочи таналарни, шу жумладан ушбу зотни бошқа зотлар билан чатиштириб олинган чатишма авлодларини иқтисодий кўрсаткичлари ҳам анча юқори бўлган, бошқача қилиб айтганда ҳайвонларни гўштга боқиш ўзини иқтисодий жихатдан оқлаган. Буни биз қорамолларнинг гўшт маҳсулдорлигини ҳар хил йилларда ва турли зот, зотдорликка мансуб бўлган буқача, бичма ва урғочи таналарда боқиш ва озиклантириш шароитидан қатий назар тажрибалар ўтказган: У.Н.Носиров, З.Т.Туракулов, И.Х.Хидиров, К.Хабибуллин, А.Абдурашитов, Т.Х.Икромов, П.С.Собиров, Б.О.Абдолниёзов, А.К.Кахаровларнинг ишларидан билсак бўлади.

Шундай қилиб, Мамлакатимиз хўжаликларида урчителиб келинаётган ўзининг салмоғи ва сигирларининг сут саҳсулдорлиги бўйича бошқа режали зотлар орасида биринчи ўринда турган қора – ола зотини гўштга боқиш иқтисодий жихатдан самарали ҳисобланар экан. Бу эса ушбу зотдан, нафакат сут ишлаб чиқариш учун, балки қорамол гўштини салмоғини кўпайтириш ва уни экологик жихатдан сифатини яхшилаш мақсадида ҳам фойдаланиш, зоотехникавий, селекцион ва иқтисодий жихатдан самарали эканлигини кўрсатади. Бугунги кунда хўжалик тоифасидан қатий назар барча вилоятларда ушбу тадбир амалга оширилмоқда.

5. ЭКОЛОГИК МУАММОЛАР, ҲАЁТ ФАОЛИЯТИ ВА ТЕХНИКА ХАВФСИЗЛИГИ МАСАЛАЛАРИ

XXI асрнинг энг катта ва долзарб муаммоларидан бири бу- экологик муаммо ҳисобланади. Экологик муаммонинг келиб чиқишига эса инсонларнинг ўзлари сабабчидир. Цивилизация ривожланган сари инсонлар табиат билан ўта кўпол момулада бўлади. Ҳар хил сабаблар билан тирик мавжудодни нисбатини бузишга ҳаракат қилади. Хусусан ўсимлик ва ҳайвонлар дунёсига бўлган эътибор сусайганлиги натижасида, кўпгина турлар ер юзидан йўқолиб кетмоқда. Уларни сақлаб қолиш учун қилинган сай –ҳаракатлар, кўрикхона ташкил этиш, қизил китоб жорий этиш ва х.к.лар ҳам ижобий натижаларни беравермайди. Ерни кўпайтириш мақсадида Амударё ва Сирдарёнинг суви Орол денгизига етиб бормаслиги натижасида Қорақолпоғистон Республикаси, Хоразм, Бухоро ва Навоии вилоятларининг ижтимоий ҳаётида қанчадан - қанча муаммолар пайдо бўлмоқда. Дастлаб ер шўрлаб, унинг иқтисодий унимдорлиги камайиб кетмоқда, шўрланиш, бошқача қилиб айтганда, шўр шамол ёрдамида интенсив равишда бошқа ҳудудларни қоплаб бормоқда.

Балиқчилик тармоғи катта иқтисодий зиён кўрди. Яккаю - ёлғиз ҳисобланган балиқ маҳсулотини қайта ишлайдиган завод тўлиқ қувват билан ишламай қолди. Бу муаммони ҳал қилиш борасида Марказий Осиё республикаларнинг жамоатчилиги, нуфузли халқаро ташкилотлар (ЮНЕСКО, ЭкоСАН) қатор тадбирлар уюштирмоқда. Ер ости кудуқларини кўпайтириш ва ариқ, дарёларни сувини иқтисод қилиш мақсадида кўплаб сув бўйи ўт - ўланлар ва ҳайвонлар қирилиб кетди. Оқова сувларга саноат ва ижтимоий чиқиндиларнинг ташланиши натижасида сув ифлосланди, бу эса атроф – муҳитнинг ҳавосини бузилишига ва инсонлар орасида ҳар хил касалликларни келиб чиқишига сабаб бўлади.

Чорвачиликда экологик муаммоларга эътибор бериш, экологик талабларга риоя қилиш учун қуйидагиларни бажариш лозим:

1. Чорвачилик фермалари ва иншоотларини қураётганда ҳудудни зооветеринария ҳолатига эътибор бериш. Аҳоли яшайдиган жойларни, катта саноат корхоналари, қабристон жойлашганлиги, захарли моддалар, кимёвий ўғитлар сақланган эски омборларни ҳисобга олиш.

2. Чорва моллари ва паррандаларини соғлиғига эътибор бериш, касалликларни олдини олиш билан боғлиқ бўлган зооветеринария чора – тадбирларини ўз вақтида ўтказиш, касалланган молларни дарҳол подадан ажратиб даволаш йўллари қилиш.

3. Чорва моллари ва паррандаларини санвет экспертизасидан ўтган дори-дормонлар билан даволаш ва вакциналар билан эмлашни йўлга қўйиш;

4. Чорва маҳсулотларини санвет экспертизасидан ўтгандан кейингина истеъмолга чиқаришга эришиш. Касал молларни маҳсулотини истеъмолга чиқармаслик, уларни ерга кўмиб юбориш ёки ёндиришни ташкил қилиш.

5. Чорва моллари ва паррандаларига экологик тоза ем-хашак бериш, бунинг учун ширали, яшил ва дағал хашакни ичига захарли ўтларни

тушмаслигини таъминлаш. Омухта емларни эса заводлардан, цехлардан олишдан илгари яхшилаб лаборатория текширувидан ўтказиш.

6. Чорва молларини яйловга чиқаришдан илгари, яйловни ҳар томонлама текшириш, эски иморатлар ва қўтонларни жойини яхшилаб дезинфекция қилиш.

7. Ташқаридан импорт қилинадиган чорва моллари, паррандаларни ва уларни маҳсулотини бож хоналардан ўтаётганда экспертиза қилиш. Касал молларни ўзини ва уларни маҳсулотини ўтишга йўл қўймаслик, бунинг учун эса зооветеринария назоратини ўтказиш.

8. Зооветеринария ходимларини экологик жихатдан тоза маҳсулот ишлаб чиқаришини таъминлаш мақсадида, уларга доимий равишда режага асосан семенар, ўқиш ва малака оширишини ташкил этиш.

Чорвачилик фкrmалари, фермер ва деҳқон хўжаликлари, паррандачилик фабрикаларида яна бир муҳим тадбир ҳаёт фаолияти хавфсизлигига эътибор бериш лозим. Бунинг учун эса:

1. Молхонада, фабрикада хизмат қилаётган ишчи ходимлар билан доимий равишда ҳаёт фаолияти бўйича йўл - йўриқ ўтказиш. Дастлаб ишга қабул қилинаётган ходимни огохлантириб махсус китобга имзо қўйдириш лозим.

2. Чорвачилик фермаларида ишлайдиган ҳар бир ходим махсус кийим-кечак билан таъминланган бўлиши керак;

3. Озуқа тайёрлайдиган цехлардаги механизмлар гўнг чиқарадиган механизмлар, электр манбаларининг ишлаб турган вақтида қўл текизмаслик ва созламаслик керак. Ушбу механизмларни ишлашдан тўхтатиб кейин таъмирлашга ўтиш лозим.

4. Соғин сигирлар билан муомула қилишдан олдин, уларни лақабини айтиб бир неча марта чақириш керак, агар унга ҳайвон реакция қилса уни ўнг томондан ёндошиб, соғиш аппаратини сўргичларини кийдириш, ёки ўлчамларини олишни бошлаш лозим.

5. Наслли ҳайвонларни ва маҳсулдорлиги бўйича рекордсимен бўлган ҳайвонларни намоишларга олиб чиқиш учун махсус еталагич (водила) ясатиш керак ва унинг ёрдамида олиб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

6. Ҳайвонларни бир жойдан иккинчи жойга кўчирганда, гўштга топширганда, кўргазмаларга олиб борганда автоуловни махсус жихозлаш керак, ҳайвонларни шикастланишига йўл қўймаслик учун, уларни талаб даражасида жойлаштиришга эришиш керак.

7. Ҳар бир ферма қошида ходимлар шикастланганда бирламчи тибий ёрдам кўрсатиш учун зарур бўлган дори - дармонли аптечка бўлишга эришиш керак.

8. Ҳар бир фермада ходимлар ечиниб махсус кийимларни киядиган хона бўлиши лозим.

9. Хўжалик ҳисобидан ҳаёт фаолияти ва техника хавфсизлиги тадбирлари учун молиявий режа тузаётганда маблағ ажратилиши шарт. Ажратилган, маблағни бир қисми тадбирлар учун сарфланса, бир қисми шикастланган ходимларни соғлигини тиклашга ва уларни санаторияларга дам олиш учун сарфланади.

Экалогик, ҳаёт ва техника хавфсизлиги масалаларини амалга ошириш учун ҳар бир жорий йилнинг бошидан махсус режа тузилади ва тасдиқланади. Ҳар бир соҳа яъни экалогик, ҳаёт фаолияти ва техника хавфсизликлари бўйича алоҳида - алоҳида маъсул ходим тайнланади. Барча жавобгарлик ишлари ушбу шахс зиммасига юкланади. Режа тасдиқланган йиғилишда ҳисобот йилида ушбу муаммоларни ечими бўйича қилинган ишлар таҳлил этилади. Ҳар бир бажарилган бандни сифати ва самараси айтиб ўтилади. Бажарилмаган бандларни бажармаслик сабаблари аниқланади, бажариш учун маъсул бўлган шахслар огохлантирилади. Келгуси режалар аниқлаб олинади.

ХУЛОСАЛАР

1. Қора – ола зотдан бутун дунё мамлакатларида, шу жумладан Ўзбекистонда нафақат сут ишлаб чиқариш балки, қорамол гўшти етиштиришни кўпайтиришда ҳам самарали фойдаланилади. Бизнинг мамлакатимизда қорамол гўштини 65 фоиздан кўпроғи, сутбоп зотлар ва уларни бошқа зотлар билан чатиштириш натижасида олинган авлодлардан олинади. Бунда қора – ола зоти ва унинг турли зотдорликдаги авлодлари муҳим ўрин тутди.

2. Гўштдорлик хусусиятини тахлили асосида швиц зотига мансуб ёш моллар жадал ўсиб, ривожланиб ўзининг 18 ойлигида қорамолчилик тараккий этган Мамлакатларда 500- 540 кг га етади. Бизнинг Республикамиз шароитида эса бу кўрсаткич 450 – 480 кг ни ташкил қилади.

3. Қора – ола зотга мансуб ҳайвонлар, ўзининг истеъмол қилган озиқасини маҳсулот билан, жумладан тирик вазн билан қоплаш хусусияти юқори. Кўпгина илмий ишлаб чиқариш тажрибаларида 1 кг қўшимча тирик вазн учун 7,5 – 8,5 кг озиқа бирлиги хўжаликлар шароитида эса 9- 10 кг озиқа бирлиги сарфланганлиги қайд этилган.

4. Швиц зотга мансуб ёш молларни жинсидан қатий назар, жадал усулда боққанда 15 ойлигида ўртача 150- 180, 18 ойлигида 200 – 250 кг ва 21 ойлигида 250- 280 кг гача, ёши ошиши билан бундан ҳам кўпроқ нимталанмаган гўшт бериши мумкин. Бунда, уларнинг сўйим оғирлиги шунга мос равишда 165 – 195; 215 – 275 ва 275 – 295 кг гача етади. Сўйим чиқими эса 57 – 62 фоиз оралиғида бўлади, бу эса қорамолларнинг ўртача кўрсаткичларидан 2 - 6 кг кўп демакдир.

5. Гўшт учун боқилган, ўстирилган ва бўрдоқига боқилган ёш молларнинг ички ёғ кўрсаткичлари ҳам меъёр даражасида бўлади. Гўштнинг сифат кўрсаткичлари, яъни лахм гўшт, 1 , 2 навли гўшт ва гўштнинг истеъмол қилинадиган кўрсаткичлари уларда бошқа сут

йўналишидаги қорамол зотларидан анча кўп бўлади. Нимталанмаган гўштни сортли бўлаклари бўйича ҳам, қора – ола зотли букачалар бошқа тенгқурларига нисбатан ижобий кўрсаткичларга эришишган. Гўшtdорлик коэффиценти 3,8 – 4,7 оралиғида бўлади. Гўшт намунасининг таркибида оксил моддасининг кўплиги билан ажралиб туради.

6. Қора – ола зотга мансуб ёш молларни, қорамол гўштини ишлаб чиқаришни кўпайтириш ва уни экологик сифатини яхшилашда фойдаланиш иқтисодий жиҳатдан самарали ҳисобланади. Бошқача қилиб айтганда қора – ола зотли ёш молларни гўштга боқишни, парваришлашни ва сўқимланишни рентабеллик даражасида ўртача 15 – 70 фоиз оралиғида бўлади. Албатта бу кўрсаткични даражасига ҳайвонларни ёши, жинси, боқиш ва айниқса озиқлантириш рационининг таркиби, тўйимлилиги ва сифати таъсир қилади.

7. Республикада қорамоллар гўшт маҳсулдорлигини оширишда гўштчилик комплекслари, хўжаликлараро бўрдоқчилик хўжаликлари ва бўрдоқчилик корхоналари ташкил этилиб, юқори семизлик даражасидаги гўштлар етиштирилган, уларнинг ўртача тирик вазни 401 килограммни ташкил этган. Ушбу ихтисослаштириш тадбирлари ва бўрдоқлаш технологияларини ҳозирги фермер ва деҳқон хўжаликларида ташкил этиш юқори самара беради.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. “Ветеринария тўғрисида” ги Давлат қонуни. Тошкент., 1993. 3 сентябр.
2. “Наслчилик тўғрисида” ги Давлат қонуни. Тошкент 1995., 21 декабр.
3. «Шахсий ёрдамчи, деҳқон ва фермер хўжаликларида чорва молларини кўпайтиришни рағбатлантириш чора тадбирлари тўғрисида» ги ЎзР Президентининг ПК 308 - қарори, 2006.23 март.
4. «Шахсий ёрдамчи деҳқон ва фермер хўжаликларида чорва молларини кўпайтиришни рағбатлантиришни кучайтириш ҳамда чорвачилик маҳсулотларини ишлаб чиқаришни кенгайтириш борасидаги қўшимча чора - тадбирлари тўғрисида» ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПК-842 - сонли қарори. Тошкент. -2008 йил 21 апрел.
5. Каримов И.А. Юксак маънавият—енгилмас куч. Тошкент. “Ўзбекистон”. 2008.
6. Каримов И.А. Жаҳон молиявий - иқтисодий инқрози. Ўзбекистон шароитида, уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. Тошкент. «Ўзбекистон». 2009 йил.
7. Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз Ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. 2010 йилда мамлакатимизни ижтимоий- иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2011 йилга мўлжалланган энг муҳим устивор йўналишларга бағишланган Ўзбекистон Республикаси Вазрлар Маҳкамасининг мажлисидаги марузаси. Тошкент. 2011. 21 январ. “Туркистон” газетасини 2011 йил 22 январ 7 сони (15437).
8. Авазов Д.С., Кахаров А.К. Мясная продуктивность некоторых молочных пород крупного рогатого скота и их помесей .Науч.тр. Московской Мед. Академии им. И.М.Сеченова. Москва. 2005. с.163-165.

9. Адушинов Д.С., Устимов Е.М. Мясная продуктивность черно - пестро-голландского молодняка. Ж. «Зоотехния» , 2002. № 4 с. 21-22.
10. Амантурдиев Г.Б. Совершенствования технологий выращивания бычков. И.С.С. Эффективность в условиях промкомплекса. Автореф. дисс. канд. с-х. наук. Ташкент, 1996. 22 с.
11. Валиев Р.У. Эффективность выращивания и откорма бычков черно-пестрой породы в передгорной зоне в Узбекистане. Автореф. дисс. канд. с-х. наук. Ташкент, 1996. 22 с.
12. Гетоков И.Ф. и др. Хозяйственно - полезные признаки черно-пёстрого скота. Ж. «Молочное и мясное скотоводство». -2004. №1. с. 5-7.
13. Горковенко Л. Марозов Н. Гўшт чорвачилигининг жадал равнақи . “Зооветеринария” журнали. 2009. №5. 28 - 31 б.
14. Животноводство в Узбекистане. Текущее состояние проблемы и перспективы развития. Анализ в контексте тенденций развития аграрного сектора -Ташкент. -2010. -158 с.
15. Зелепухина А. Гўшт чорвачилиги тараққиётининг истикболлари. “Зооветеринария” журнали. 2009. №4. 38-39 б.
16. Ибрагимов Ю. Замон билан ҳамнафаслик давр талаби. “Зооветеринария” журнали. 2010. №7. 12-14 б.
17. Иванов В.М. Использование голштинской породы в скрещивании с красным степным и черно-пестрым скотом.-WWW/ agrokalchi. 2005.
18. Каракулов А.Б. Сравнительная оценка роста, развития и мясной продуктивности животных черно-пестрой породы и её голштинизированных помесей при выращивании их до высокой живой массы.- В кн.: Ресурсное обеспечение производства говядины в Таджикистане.- Душанбе. «Ирфон», 1996. с. 215-250.
19. Каримов Ш.А. Продуктивные и некоторые биологические особенности швицкой и черно-пестрой пород крупного рогатого скота в условиях

- фермерских хозяйств. Автореф. дисс. канд. с-х. наук. Ташкент. 2007. 21 с.
20. Карчевский Э.Ю. Теория и практика разведения черно-пестрого скота в Узбекистане.- Ташкент:.. «Меҳнат», 1985. 150 с.
21. Кахаров А. Эффективность использования пород крупного рогатого скота разного направления продуктивности и их помесей для производства говядины в условиях юга Узбекистана: Автореф. дисс. докт. с.-х. наук. Ташкент, 1994. 49 с.
22. Кахаров А.К., Авазов Д. Қорамол гўшти ишлаб чиқаришни кўпайтиришга зотлараро чатиштиришнинг ўрни : Сам ҚХИ «Қишлоқ хўжалик ҳайвонлари селекцияси ва маҳсулдорлигини янада яхшилаш муаммолари» илмий тўплами.- Самарқанд. 2004.- 87-89 б.
23. Кахаров А.К., Авазов Д. Ҳар хил генотипли буқачалар. «Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги» журнали – 2005.-№5. 22 б.
24. Максудов И, Ҳайдаров К., Сувонкулов Ш. Қорамолчилик фермер хўжаликлари учун қўлланма. Самарқанд. 2008. 119 б.
25. Норқобилов Б. Истиқлол инъоми: Чорвачилик маҳсулотлари ишлаб чиқарувчилар уюшмаси. “Зооветеринария” журнали. 20010. № 5-7 б
26. Носиров У.Н. Қорамолчилик. Тошкент. 2001. 383 б.
27. Носиров У.Н., Усмонов О., Мирхамидов М. Фермер бўламан. Тошкент. «Меҳнат». 2002. 45 б.
28. Носиров У. Мамлакатимизда қорамолчиликни ривожлантиришнинг асосий тамойиллари . «Зооветеринария» журнали. 2008.№ 2. 34 б.
29. Носиров У.Н., Носиров Ғ.У., Носиров Т.У. Чорвачиликда классик ва замонавий селекция усуллари. Тошкент. 2008. 472 б.
30. Носиров У. Қорамолларнинг гўшт маҳсулдорлик генетик протенциалидан фойдаланиш самараси. «Зооветеринария» журнали. 2009.№4. 29-31 б.

31. Рогальский Г.Л. Мясная продуктивность черно-пестрых и голштин-черно-пестрых бычков разной кровности при беспривязном и привязном содержании. Автореф. дисс. канд. с.-х. наук. Новосибирск. 1999. 18 с.
32. Саматов А. Интенсивное выращивание бычков черно-пестрой породы и их голштинизированных помесей на мясо. Науч.Тр. «Вопросы селекции и технологии животноводства Таджикистана». Душанбе. «Маориф», 1999. с. 43-45.
33. Саматов А. Сравнительная оценка мясной продуктивности бычков черно-пестрой породы и их $\frac{1}{2}$ и $\frac{5}{8}$ голштинизированных помесей. Автореф. дисс. канд. с.-х. наук. Душанбе. 2004. 22 с.
34. Сарапкин В., Бахтеев Ю. Мясная продуктивность Среднеповолжского черно-пестрого скота Ж. «Молочное и мясное скотоводство». -2006. №1. с. 30-32.
35. Собиров П.С. Особенности роста, развития и формирования мясной продуктивности у некоторых пород скота при промышленном скрещивании в условиях жаркого климата: Автореф. дисс. ... докт. с.-х. наук. –М. 1990. 50 с.
36. Собиров П.С. Голштино-фриз зотини қора-ола зотини яхшилашдаги ўрни: Сам ҚХИ илмий тўплами.- Самарқанд, 1995. 65-66 б.
37. Туракулов З.Т. Сравнительная эффективность выращивания и откорма молодняка плановых молочных и мясных пород при разной технологии производства говядины (в условиях Узбекистана) Автореф. дисс.... докт. с.-х. наук. Краснодар. 1985. 50 с.
38. Тўракулов З.Т., Кахаров А.К. Ёш қорамолларни гўшт маҳсулдорлигини оширишга доир. Сам ҚХИ. Илмий тўплами. Самарқанд-1999. 191-198 б.

39. Туракулов З.Т., Маматкулов А.М., Валиев Р.У. Интенсивное выращивание и откорм бычков черно-пестрой породы. Ж. «Аграрная наука» 2002. №3. с.18-20.
40. Файзуллаев Ю.С. Мясная продуктивность полновозрастных черно-пестрых коров: Сб. Пути увеличения производства и резервы повышения качества с.-х. продукции.- Оренбург, 1993. с. 78-79.
41. Храпковский А.И.Эффективность использования молодняка различных пород для производства говядины в условиях промышленной технологии. Автореф. дисс.... докт. с.-х. наук. Москва. Дубровицы. 1985. 49 с.
42. Хушвақтов А.А. Ҳар хил генотипли қора-ола зотли буқачаларнинг гўшт маҳсулдорлиги ва биологик хусусиятлари. Қ.-х. ф.н. илмий даражасини олиш учун тақдим этилган дисс. ... Автореферати. Тошкент. 2007. 21 б.
43. Шарипов О. Фермер хўжаликларида ишлаб чиқаришни такомиллаштиришнинг ҳуқуқий омиллари “Зооветеринария” журнали 2010. № 7. 5-7 б.

ИНТЕРНЕТ МАЪЛУМОТЛАРИ

ОСОБЕННОСТИ ОТРАСЛИ МЯСНОГО СКОТОВОДСТВА В ОРЛОВСКОЙ ОБЛАСТИ

А. М. Гуськов, декан факультета биотехнологии и ветеринарной медицины Орловского государственного аграрного университета, профессор, доктор биологических наук

А. И. Шилов, доцент Орловского государственного аграрного университета, кандидат сельскохозяйственных наук

Скотоводство – источник производства молока, говядины и кожевенного сырья. Однако, оно, преимущественно, связывается с производством молока, а говядину считают сопутствующим продуктом. Необходимо признать, что для многих областей Центрального региона России, в число которых входит и Орловская область, это небезосновательно. До настоящего времени скотоводство базируется на разведении животных молочных и молочно-мясных пород, и сочетание высокоинтенсивного производства молока и мяса сложно.

В нашей области разводят две породы крупного рогатого скота – симментальскую и черно-пеструю, соответственно, 60% и 40% от общего поголовья, которые имеют комбинированное направление продуктивности и, помимо молока, являются основными поставщиками говядины. Таким образом, основу откармливаемого поголовья в хозяйствах и межхозяйственных предприятиях составляет сверхремонтный молодняк и выбракованный скот этих пород.

Из 72 тысяч тонн мяса, произведенных в области за 1998 год, на долю говядины приходится 41 тыс. т, или 56,8% от общего его производства. Основной причиной низкого уровня производства говядины является экстенсивный метод ведения отрасли. Потенциальные возможности крупного рогатого скота используются по энергии роста наполовину. Доля коров в общественном стаде составляет 28%, между тем, как в странах с развитым животноводством этот показатель доведен до 45%. Среднесуточные приросты молодняка крупного рогатого скота не превышают 400 г в сутки, что ниже потенциальной возможности пород в 2– 2,1 раза. Живая масса поголовья при реализации на мясо ниже 400 кг, причем 30% его ниже средней упитанности и тощие.

Значительный недобор продуктивности происходит из-за низкого выхода телят, падежа молодняка, нерационального использования выбракованного взрослого поголовья, нарушений технологий и несовершенной организации производства.

Только из-за несбалансированности рационов по белку (на 1 корм. ед. приходится не более 80 г белка) на 1 ц прироста расходуется 1300 корм. ед., что ведет к значительному перерасходу кормов.

Высокими остаются затраты труда на 1 ц прироста живой массы (более 40 часов), а себестоимость его превышает 760 рублей, что, в конечном итоге, отражается на уровне рентабельности.

Такое неудовлетворительное состояние в мясном скотоводстве требует принятия дополнительных мер по интенсификации отрасли. Курс на преимущественное развитие мясного скотоводства объясним, прежде всего, повсеместным распространением крупного рогатого скота в области; производством достаточного количества грубых, сочных и пастбищных кормов; имеется много отходов зернового производства и пищевой промышленности. Это позволяет получать говядину при минимальных затратах концентрированных кормов.

В настоящее время наукой определены, а практикой подтверждены три основных направления интенсификации производства говядины.

Первое. Эффективное использование животных районированных пород комбинированного направления продуктивности, через генетическое повышение их потенциала мясной продуктивности, интенсивное выращивание молодняка и убой скота в молодом возрасте с большей живой массой. Экспериментальные данные, в том числе и авторов данной статьи, в АО "Славянское" Верховского района показывают, что от молодняка разводимых в области пород можно получать в сутки 800-850 г, а к двухлетнему возрасту он способен достигать живой массы 450-500 кг при убойном выходе 56-58%.

Второе. Широкое применение промышленного скрещивания коров и телят черно-пестрой и симментальской пород с быками-производителями мясных пород. И хотя первыми исследователями в этом направлении были США, в настоящее время законодателем таких работ является Европа, где в большинстве стран даже с развитым мясным скотоводством (Великобритания, Франция, Италия) значительную часть говядины производят за счет выращивания помесей. Молодняк, полученный за счет такого скрещивания по сравнению со сверстниками районированных пород, обладает повышенной на 10-15% энергией роста, расходует на 8-10% меньше кормов на единицу прироста живой массы, характеризуется большим убойным выходом (58-60%) и лучшим качеством мяса.

Расчеты показывают, что с каждой головы помесного молодняка можно дополнительно получать по 40-50 кг мяса, и на товарных хозяйствах можно осеменять быками мясных пород до 20% коров.

Однако, основной причиной отсутствия работы в этом направлении в нашей области, на наш взгляд, является отсутствие элементарного учета и контроля в ряде хозяйств за движением поголовья, как маточного, так и ремонтного. Там же, где этот вопрос решен, выгода очевидна.

Третье. Развитие мясного скотоводства, как за счет расширения воспроизводства мясного скота, так и использования помесных телок, полученных при промышленном скрещивании в молочном скотоводстве. Ранее ("КАРО" N 1-2) нами уже отмечалось фактическое отсутствие специализированного мясного скотоводства в нашей области, что не может быть оправданным. Уменьшившееся за последние 10 лет поголовье крупного рогатого скота в области при всех своих негативных сторонах, тем не менее, невольно создало ситуацию для успешного разведения мясного скотоводства, особенно в северо-западных районах, где насчитывается сегодня лишь несколько сотен голов крупного рогатого скота. Основными условиями разведения специализированного мясного скота являются наличие пастбищ и помещений легкого типа (по канадскому и американскому опыту). И пастбища, и помещения потребуют для своего создания или реконструкции небольших затрат, которые быстро окупятся, что же касается самих животных, то выше уже были обозначены основные направления их разведения. В связи с этим необходимо отметить, как отечественный, так и зарубежный опыт создания мясного типа скота на широко распространенном симментальском скоте с использованием имеющегося на государственном племенном предприятии "Орловское" семени быков шаролеизской, лимузинской, абердин-ангусской и других мясных пород. Селекция на создание собственного специализированного мясного скота диктуется не только соображениями развития мясного скотоводства как отрасли, но и фактическим отсутствием отечественных мясных пород, отвечающих запросам современного потребительского рынка.

Таким образом, интенсификация производства говядины в соответствии с изложенными основными направлениями позволит решить не только проблему снабжения населения говядиной, но и даст импульс развитию мясной отрасли на качественно новом уровне уже в XXI-ом столетии www.goldenpages.uz